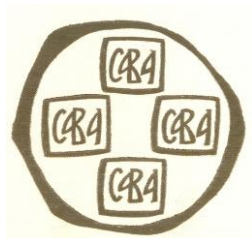

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

Магистарски рад

**Олтарски простори у храмовима грађеним у Србији крајем
XII и у првој половини XIII века**

МЕНТОР:
Проф. др НЕНАД МИЛОШЕВИЋ

КАНДИДАТ:
МИЛОМИР РАДИЋ

Београд, 2018. године

САДРЖАЈ

1.1. Увод	4
1.2. Преглед досадашњих истраживања о развоју олтарских простора крајем XII и у првој половини XIII века у Србији	9
1.2.1. Топлички храмови	9
1.2.2. Ђурђеви Ступови	11
1.2.3. Студеница	12
1.2.4. Чачак	13
1.2.5. Жича	13
1.2.6. Милешева	15
1.2.7. Храм Светих Апостола у Пећи	15
1.2.8. Свети Ахилије у Ариљу	17
1.2.9. Студеница Хвостанска	17
1.2.10. Придворица	18
ПРВИ ДЕО	19
2.1. Увод	19
2.2. Олтар као централни део хришћанског храма	21

2.2.1. Олтар као место савршавања Свете Литургије	24
2.2.2. Географско усмерење олтара	25
2.2.3. Важније детаљи олтарских простора	26
2.2.3.1 Часна Трпеза	26
2.2.3.2. Горње место	27
2.3. Развој пастофорија	29
2.4. Иконографска решења олтарских простора	35
2.4.1. Порекло хришћанског сликарства	35
2.4.2. Распоред композиција	39
2.4.3. Олтарске преграде	42
2.4.3.1. Олтарске преграде у Србији	43
2.4.3.2. Врата и завесе	44
2.4.3.3. Олтарска преграда као литургијски елеменат	45
2.5. Олтарски простори друге половине XII века	46
2.5.1. Немањине задужбине	46
2.5.2. Положај часних трпеза у односу на горње место и сапрестоља у храмовима изграђеним у XII веку	49
2.6. Олтарски простори у XIII веку	52

ДРУГИ ДЕО	57
3.1. Утицај Литургије на развој олтарског простора у храмовима с краја XII и прве половине XIII века	57
3.2. Организовање помесне Цркве у Србији	59
3.2.1. Политичке и црквене прилике у окружењу	59
3.2.2. Потребe за помесном Црквом	61
3.2.3. Деловање Светог Саве	62
3.2.4. Добијање архијерејског чина	65
3.2.5. Формирање помесне Цркве у Србији	66
3.3. Олтари епископских храмова	70
3.4. Деловање Светог Саве на устројство богослужбених поредака	75
3.5. Литургијско искуство Св. Саве и допринос архитектури у овом периоду	85
3.5.1. Литургија Цркве – Црква Литургије	85
3.5.2. Свети Сава и Литургија његовог времена	90
3.5.3. Однос Светог Саве према учествовању у Литургији	98
4.1. Закључак	101
Библиографија	104

1.1. Увод

Предмет проучавања нашег рада биће храмови који су грађени у Србији у периоду од почетка владавине Немање, па све до половине XIII века. Бавићемо се архитектуром ових храмова, а детаљно њиховим олтарским просторима. Посебно ћемо се осврнути на архитектонске облике, као и на ликовна остварења у овим деловима храма. И једно и друго биће посматрано из перспективе литургијског богословља и богослужења тог периода.

Поставши владар Рашке државе, Немања се определио за источни облик хришћанства, онај који је у основи сачувао, кроз Литургију и подвижнички начин живота, устројство Цркве. У периоду у којем је он владао, раскол са Западом се још увек није осећао, као што се то догодило након освајања Константинополиса од крсташа. Уосталом, Немања је био владар и подручија која су била настањена живљем под јаким културним, духовним и политичким утицајем Запада. То је један од разлога зашто је велики жупан Стефан Немања и сам био под утицајем уметности која се развијала у приморју, али и уметности која је долазила са друге стране Јадранског мора, са Апенинског полуострва.

Ако се осврнемо на досадашња истраживања олтарских простора у храмовима овог периода, приметимо да је највише писано о њиховој архитектури. Прва сведочанства о томе потичу из XIX века. Током претходних сто година, заиста се доста урадило на истраживању ових храмова. Велика археолошка истраживања, како пре Другог светског рата, тако и после њега, донела су мноштво података, који су били од користи при реконструкцији ових храмова. Пошто је већина њих било у врло лошем стању, обнове су вршене у више наврата.

Навешћемо оне савременије приказе ових храмова, а тиме упутити и на старије изворе и литературу која се бави овим проблемом. Захваљујући огромном труду многих радника, како Републичког, тако и регионалних Завода за заштиту споменика културе у Србији, дошло се до резултата којима можемо бити врло задовољни у погледу реконструкције и рестаурације храмова из периода о коме говоримо. Велики радови су и данас у току на многим храмовима, поготову треба поменути тренутне радове у Богородичиној цркви у Студеници.

Говорећи о храмовима и њиховим олтарским просторима, морамо се дотаћи питања развоја олтарског простора кроз историју Цркве, као и развоја неких важнијих делова олтарског простора. Овде је потребно детаљније говорити о неким аспектима

схватања олтарског простора, као места савршавања Свете Литургије. Врло је важно подсетити на порекло хришћанског храма и олтарског простора као његовог саставног дела.

Јерусалимско, старозаветно порекло и наслеђе римске културе били су пресудни чиниоци који су утицали на грађење првих храмова. Ови утицаји су оставили дубоког трага и на тумачење литургијског простора у хришћанским храмовима.

Олтарски простор морамо сагледати и кроз учења великих отаца Цркве који су у својим делима објашњавали смисао и описивали делове олтарског простора. Њихови погледи су представљали рекапитулацију схватања многих хришћанских генерација, а постали су и незаобилазни текстови приликом богословских истраживања храма. Писци као што су Свети Герман Константинопољски, Свети Максим Исповедник и други, иза себе су оставили врло детаљне описе и тумачења појединих делова олтарског простора.

Потребно је описати и поједине важне елементе олтарског простора, као што су часна трпеза и горње место. Ови делови, својом улогом у Литургији, указују и на само богословско размишљање ктитора храма.

У оквиру разматрања развоја олтарског простора, најважнији споредни детаљ је свакако протесис и ђаконикон. Њихов првобитни положај на уласку у храм, замењен је током VI и каснијих векова, простором уз олтар, што указује и на битне промене у структури саме Свете Литургије. Ове две просторије у српској архитектури су углавном следиле наслеђене облике византијске архитектуре. Оваква грађевинска решења на храмовима, измењена су деловањем и идејним решењима, која је Свети Сава предложио најпре при грађењу Дома Спасовог у Жичи. На свим храмовима подигнутим под његовим надзором, оваква пракса је била обавезна, без обзира да ли су ти храмови већ били изграђени у неком обиму, или су грађени из темеља.

У одељку у коме ћемо говорити о сликарству у храмовима грађеним у периоду друге половине XII и прве половине XIII века, осврнућемо се на иконографско предање Цркве, са ширим освртом на иконоборачки перид, као период у коме се искристалисало богословље иконе. Ово богословље је директно утицало на касније сликарске погледе приликом осликавања храмова. Осврнућемо се и на изворе са којих је Свети Сава црпео своје знање о иконама. На основу дела Савиних животописаца, Доментијана и Теодосија, покушаћемо да покажемо колико је он утицао на осликавање храмова. Посматрајући сачуване представе у храмовима које анализирамо, показаћемо да су били одраз свог времена и слика Цркве и богослужења из тог периода. Иако није много

тога сачувано, сасвим јасно се виде намере наручилаца живописа да представе своје богословске погледе.

Саставни део храма је и олтарска преграда, о којој је неопходно говорити у контексту олтарског простора. Темплони, какви су грађени у овом периоду представљали су детаље који указују на есхатолошке елементе Литургије. Својим садржајем, којим обухватају целу ширину храма, олтарске преграде су представљале обједињујући фактор архитектуре и сликарства у храмовима. Треба да покажемо да се кроз сликарство ових преграда, представљени светитељи и празници из наоса храма уводе у олтарски, литургијски простор и приводе Христу. Такође, олтарске преграде сједињују олтарски део и наос храма и усмеравају верне ка истоку, одакле очекујемо долазак Христа.

На просторне планове храмова који су грађени у Србији за време Немање и његових првих наследника, утицало је градитељство и Истока и Запада. И поред тога, на свим храмовима јасно је уочљиво да су рађени за тип богослужења православне Цркве. Овде ћемо се бавити само развојем олтарских простора ових храмова, као и утицајима који су били пресудни за њихово формирање.

Други део нашег рада започећемо кратким освртом на организацију помесне Цркве у Србији. Овај део је неопходан и да бисмо разумели да све намере Светог Саве, које је касније остварио, проистичу из једне врло темељне и дуготрајне припреме. Свети Сава се припремао за организацију Цркве у Србији више од петнаест година. У току ових припрема, активно је учествовао у грађењу неколико храмова. Детаљни планови за организацију Цркве у Србији и темељна припрема услова за то, претходили су хиротонији Саве у архијерејски чин, али и крунисању Стефана за краља.

Што се тиче ранијих истраживања, чини се да је више пажње посвећивано споредним деловима храма - нартексима, ексонартексима, кулама звонницама, него његовом централном делу - олтару. Сматрајући овај део храма битним, дужни смо да сагледамо и покушамо да дамо слику његовог развоја у овом периоду. Тиме треба да дођемо и до закључака какво је било схватање храма као целине у овом историјском моменту у Србији, али и да одредимо неке битне детаље који ће нам помоћи да јасније сагледамо богослужење тог периода.

У посебном поглављу бавићемо се храмовима у којима су столовали Епископи у Србији. Приметићемо да су седишта Епархија бирали са посебном пажњом и да је Свети Сава изабрао ова седишта, између осталог, и због постојећих просторних

решења у неким од храмова. Поједини храмови преобликовани су управо тада због њихове нове улоге која им је намењен..

Да бисмо схватили облик и просторна решења храмова, важно је познавање и богослужбених поредака из овог периода историје. Устави су скуп правила којим се регулисао систем богослужења и били су саставни део литургијског богословља Цркве. Њима се изражавало древно настојање да се уреди сваки детаљ живота у Цркви. Примењивање Устава било је од велике важности за живот у појединим манастирима, али и у целој Цркви. Кроз бригу Светог Саве о устројству богослужења, видећемо да се он поучавао на најбољим примерима тадашњег богослужења. У то време, најраспрострањенији је био типик из манастира Богородице Евргетидске из Константинополиса, а Свети Сава је баш по угледу на њега применио правила у манастирима које је основао са оцем и братом.

Литургија, као централно богослужење Цркве, строго је у вези са олтарским простором, тако да је развој једног и другог врло уско повезано. Овим радом ћемо покушати да дамо јасну слику односа Литургије и места у коме се она богослужила, да бисмо могли да разумемо зашто су олтарски простори добијали одређени облик и посебне просторије у храмовима грађеним у периоду првих Немањића.

Пошто не постоје српски рукописи Службеника из времена Светог Саве, овде ћемо на примеру три рукописа показати да је развој предложења био услов за измену делова олтарског простора. Боље речено, показаћемо да је Савино схватање Литургије условило да се и у Србији почну градити храмови са развијеним олтарским простором. Покушаћемо да покажемо да је он директно утицао на просторна решења олтарског простора на храмовима, који су грађени под његовим старатељством.

Овде говоримо о периоду који почиње одрастањем Светог Саве, започиње годинама када је он васпитаван у духу и предању православне Цркве. Завршавамо годинама непосредно после његовог прослављања. Говоримо о периоду историје веома бурном како у Србији, тако и у њеном ширем окружењу, о чему ће такође бити речи.

Сава Немањић је личност која је ставила печат на сваки сегмент живота српског народа, која је била пресудна у формирању његовог културног и хришћанског етоса. Покушаћемо да прикажемо могуће утицаје Светог Саве на проблем којим се бавимо у овом раду.

На крају је потребно показати и могуће утицаје на самог Светог Саву приликом његовог формирања као оца Цркве и служитеља Олтара. Ови утицаји су многоструки и преносили су се од најранијих дана његовог одрастања у Србији, преко доласка у Свету

Гору (Свети Пантелејмон и Ватопед), грађења Хиландара, Студенице, Жиче, али свакако и његових многобројних путовања, са којих је стицао знања за свој архиепископски рад.

Надамо се да ћемо успети да покажемо колика је била стварна улога овог Светитеља, и да потврдимо већ давну констатацију да је он зачетник свега што је добро у српском народу. Михаило Пупин, велики истраживач, добитник Пулицерове награде, у својој аутобиографији сведочи о дубокој укоренености култа Светог Саве: *„Моја мајка је била врло побожна жена, а као ретко ко је познавала Стари и Нови завет. Радо је рецитовала псалме. Познат јој је био и живот светаца. Њен омиљени светац био је Свети Сава. Она ми је прва објаснила животну причу овог изузетног Србина. То је за мене било откриће.“*¹

Овај рад треба да покаже могуће утицаје на промене у зидању храмова у периоду друге половине XII и прве половине XIII века у Србији, а који су последица литургијских промена из тог времена. Треба да укаже на Светог Саву као личност која је највише допринела градитељским променама. Те промене извиру из дубоког литургијског наслеђа које први српски архиепископ црпи кроз своје подвиге, аскетско искуство монашког живота, али највише кроз литургијско искуство целог Истока, који је лично упознао и пренео у Србију.

---

¹ Пупин, Са пашњака, стр. 17

1.2. Преглед досадашњих истраживања о развоју олтарских простор крајем XII и у првој половини XIII века у Србији

Најпре да напоменемо да се овде бавимо периодом црквеног живота и културног развоја једног народа, који је за тај народ био од огромне важности. То је период у коме се формирала једна нација, образовала Црква на овим теренима, стварала култура и уметност са особеностима какве до тада нисмо имали. О том периоду је доста писано. Храмови о којима ћемо говорити, Немањине задужбине, као што су топличке цркве, Студеница, затим задужбине његових наследника, Жича, Милешева и друге, проучаване су и као неодвојиви део културне баштине света који је окруживао Србију, али и као дела којима почиње уметност једног народа.

Не постоји рад који се бави искључиво олтарским просторима храмова у Србији крајем XII и почетком XIII века. У оквиру многобројних монографија и радова о манастирима са ових простора говорило се и о њиховим олтарским просторима. Видећемо да су се у овим радовима разни истраживачи највише бавили системом зидања и могућим узорима. Врло мало је узиман у обзир олтарски простор као простор у коме се служи Литургија, са свим посебностима њеног поретка у православној Цркви. Управо то ће нам бити задатак, да покажемо да су промене на овим просторима настале из потребе за служењем Литургије, или можда да су те промене настале управо као последица промена у Литургији у том периоду у Србији.

У уводном поглављу ћемо упутити на нека досадашња истраживања архитектуре и сликарства храмова из овог периода. Ограничићемо се само на олтарске просторе, што је и предмет нашег рада.

1.2.1. Топлички храмови

Први храмови које је Немања саградио су они у Топлици. Један је посвећен Пресветој Богородици, а други Светом Николи. *Дошав, нимало не задоцнев, почне журно зидати у отачаству својем, у Топлици, храм Пресвете Богородице... Поче зидати храм светог архијереја и чудотворца оца Николе, близу Свете Богородице, тик*

на ушћу реке Бањске.² Иако Свети Сава наводи да је прво сазидан манастир Светог Николе³, сматрамо да је извештај Стефана Првовенчаног прецизнији, како због детаљнијег описивања догађаја из тог периода, тако и због саме архитектуре ова два храма. Наиме, храм Светог оца Николе је први за који можемо рећи да је рађен у рашком градитељском стилу, и по просторним решењима претеча је других храмова ове групе, Ђурђевић Ступова у Расу и Студенице. О овом храму доста је писано, а обимни археолошко-истраживачки и градитељско-конзерваторски радови вршени су од 1964. до 1980. године, са краћим прекидима. У том периоду обновљени су главни део цркве, јужна кула и северни параклис. Овим истраживањима добио се потпунији увид у изглед читавог комплекса храма Светог Николе са пратећим зградама. Троделност олтарског простора се не може пронаћи у тадашњим цариградским храмовима, иако се претпоставља да су градитељи били из престонице⁴. О троделном олтарском простору овог храма Милка Чанак-Медић примећује да је *нешто ужи од наоса, а исте дужине као западни травеј. Ступцима олтарске преграде био је подељен на три одељења, од којих је средње веће. Сва три поља завршавају се на источној страни апсидама, изнутра полукружним, а споља вишестраним*⁵. О узорима за градњу храма Светог Николе у Топлици, ауторка се саглашава са истраживањима Бранислава Вуловића, Кораћа и Ђурића, али и закључује да су *једнобродне куполне грађевине биле распрострањене у појединим раздобљима, а та околност наговештава да је њихов просторни облик имао одређени смисао. Можда куриумлијска црква, грађена за маузолеј, пружа извесно објашњење ове појаве*.⁶

Храм Богородице има једноделни олтарски простор, а на храму Светог Николе он је троделни. И на једном и на другом олтарском простору су спољашњи зидови обрађени као вишестрани, а изнутра полукружни. Овај храм потиче из ранијег периода, и претпоставља се да је само у вишим зонама надзидан у време Немањино⁷. Управо првобитна основа овог храма из VI века, условљавала је детаље грађења у време Немање. За овај олтарски простор Милка Чанак-Медић каже да је *олтарска преграда доцније подигнута у олтарском простору рановизантијске цркве, у време када су њени обимни зидови већ били у великој мери порушени*⁸. Олтарски простор је на

---

² Стефан Првовенчани, Сабрани списи, стр. 66.

³ Свети Сава, Сабрани списи, стр. 98.

⁴ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 48.

⁵ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 18.

⁶ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 28.

⁷ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 39.

⁸ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 40-41.

основу археолошких истраживања настављен на претходне облике, а преграђен је олтарском преградом на западном делу источног травеја храма. Ова олтарска преграда је била и највиши сачувани део храма, што се види на фотографијама из 1932. године.

У олтарским просторима храмова подигнутих у Топлици сликарство није сачувано.

1.2.2. Ђурђеви Ступови

Олтарски простор у храму манастира Ђурђеви Ступови такође је троделни, што је уочено још од првих истраживања архитектуре овог храма⁹. Милоје Васић уочава сличност овог храма са црквом Светог Николе у Куршумлији, али указује и на утицаје које је ова грађевина имала на каснија здања¹⁰. Јован Нешковић прилично детаљно обрађује олтарски простор, али његову функцију не узима у обзир, већ кратко закључује да *упоредном анализом олтарског простора цркве Светог Ђорђа и цркве Светог Николе код Куршумлије, потврђена је зависност решења олтарског простора цркве Светог Ђорђа од истог простора на цркви Светог Николе*¹¹. Нешковић је својим детаљним истраживањем и објављеним радом о храму Светог Ђорђа у Расу разјаснио скоро све нејасноће о изгледу овог храма.

Овај, трећи у низу, храм који је подигао Свети Симеон, показује развој претходних грађевина, али и наговештава још веће могућности градитеља. О овоме сведочи и Милка Чанак-Медић¹², претпостављајући да је овај олтарски простор био узор за зидање олтарског простора у Студеници. Она описује да се олтарски простор „састоји од три травеја, који се према истоку шире, и три апсиде изнутра полукружне, а споља вишестране“¹³.

Сликарство у олтарском простору храма Светог Георгија није сачувано до наших дана.

---

⁹ Дероко 1922

¹⁰ М. Васић, Жича и Лазарица, стр. 18.

¹¹ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 58

¹² Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 57

¹³ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 57

1.2.3. Студеница

Када говоримо о храмовима који је саградио Свети Симеон свакако да посебно место заузима Богородичина црква у манастиру Студеници. О овом храму је много писано. Њено зидање под утицајем византијске и апулијске уметности сасвим је јасно¹⁴.

О олтарском простору у студеничкој цркви писали су скоро сви који су се бавили овим храмом. Ипак, морамо приметити да се и овде мало говорило о конкретним литургијским потребама тог периода, и утицајима литургијских промена на израду олтарског простора. Навешћемо само неколико примера.

Војислав Кораћ наводи изглед олтарског простора. *Архитектонски наглашен, средњи, шири део травеја са трpezом је главни део олтарског простора. У северном делу је проскомидија, а у јужном ђаконикон. Сва три дела олтарског простора завршавају се полукружним апсидама. Дуж зида главне апсиде, на његовој унутрашњој страни, постављен је камени банак, а на средини камени престо.*¹⁵

Јован Нешковић, упоређујући цркву Светог Ђорђа у Расу са Студеничком црквом¹⁶, наводи да је олтар у Студеници израђен по плану олтара у цркви Светог Ђорђа.

Сличан поступак примењује и Милка Чанак-Медић, детаљно описујући олтарски простор манастира Студенице. *Олтарски простор чине три олтарске апсиде, полукружне са спољне и унутрашње стране и три уздужна источна травеја. Средишна апсида је троструко шири од бочних и на њеном почетку смештена је трpezа. У главној апсиди сачуван је дуж зида камени банак и по средини зидано седиште, а у обе бочне апсиде постоје малене трpezе и уз њих нише за одлагање богослужбених предмета.*¹⁷

Сликаство у Студеници је врло добро очувано. Настало је на почетку XIII века, а по доласку Светог Саве са Свете Горе у Србију. Током XVI века је преко већине, тада вероватно оштећених површина, насликан нови слој фресака. Приликом тадашњег пресликавања, на првобитном слоју малтера прављени су дубоки зарези, којима је оштећен првобитни слој. Исто је то поновљено и у XIX веку, само са још чешћим

---

¹⁴ Васић, Жича и Лазарица, стр. 28

¹⁵ Кораћ 1995, стр.24.

¹⁶ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр 143.

¹⁷ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 85.

интервенцијама у зиду. У току претходних година извођени су обимни конзерваторско-рестаураторски радови, који су и сада у току.

Због његове велике важности, о овом сликарству је доста писано. У монографији Студеница,¹⁸ изашлој поводом осам векова од изградње манастира, врло је опширна библиографија објављених текстова о Студеници.

1.2.4. Чачак

У овом периоду изграђен је и храм посвећен Пресветој Богородици у Градцу, данашњем Чачку. Овај храм подигао је Страцимир, старији брат Светог Симеона. Олтарски простор овог храма био је истоветно конципиран као и на осталим Немањиним задужбинама, односно храмовима који су вероватно грађени у врло блиском периоду¹⁹.

Иако је храм кроз историју претрпео много промена, бивајући три пута и муслиманска богомоља, олтарски простор је сачуван у првобитном облику. *Према очуваним деловима олтарског простора може се претпоставити да је црква имала троделни олтарски простор, као и друге најстарије цркве рашке стилске групе. Зидови олтарског простора незнатно се шире према истоку, као код цркве Светог Борђа, док је облик апсида решен као на Богородичиној цркви у Студеници.*²⁰

Живопис овог храма није сачуван. Олтарска преграда, такође није из првобитног периода храма Пресвете Бородице у данашњем Чачку.

1.2.5. Жича

Један од првих истраживача Жиче, Милоје Васић, наводи да *новина у српској архитектури оног доба, изузевши облик трочлане апсиде Студенице, појављује се, на Жичи, једна, полукружна апсида која затвара целу ширину брода цркве*²¹. Међутим, за пронађене "капеле" поред олтарског простора, сматра да су подигнуте за сахрањивање, по узору на оне из Сирије²². Грбови који се налазе у овом делу су из каснијег периода,

---

¹⁸ Бабић, Кораћ, Ћирковић, Студеница

¹⁹ Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I, стр. 152

²⁰ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 132

²¹ Васић, Жича и Лазарица, стр. 39.

²² Васић, Жича и Лазарица, стр. 39

када су обе пастофорије биле већ разрушене.²³ Он не образлаже такву врсту грађења олтарског простора.

Говорећи о архитектонском склопу храма Вазнесења Господњег у Жичи, Ђурђе Бошковић каже да су *уз источни, олтарски травеј дозидане две посебне капеле, проскомидије и ђаконикона*.²⁴ Он претпоставља да су саграђени у време Светога Саве, али се не одређује ближе време грађења.²⁵ О разлозима дозиђивања не говори ништа, а о дозиђивању припрате и куле много више говори.

Милка Чанак – Медић даје опширан и прецизан опис олтарског простора.²⁶ Ипак, и она се не упушта у разјашњавање разлога дозиђивања протесиса и ђаконикона, иако сведочи да су они накнадно дозидани и уједно објашњава и њихову намену²⁷. Кроз многобројна истраживања, долази до закључка да су олтарска преграда и бочне пастофорије део истог градитељског програма и уједно претпоставља да су остварене у склопу завршних радова архиепископа Саве I, по његовом повратку из Никеје, а у току припрема за одржавање Сабора на Спасовдан 1221. године.²⁸

Ове просторије су поново изграђене 1991. године, на основу прецизних археолошких података о основама и конструкцији ових просторија. *Њихова обнова заснивала се на нађеним темељима, захваљујући којима су одређени место и правац пружања зидова, као и на траговима некадашњих сводова на источним зидовима јужног и северног крака трансепта*.²⁹

О сликарству у манастиру Жича је доста писано. Последњи радови дају одређенију слику и о квалитету израде живаописа, али још више о програму и идејама наручиоца првобитног живописа, Светог Саве. Огромна је, и још увек у потпуности неистражена документација о живопису Спасовог храма у Жичи. *Пружајући увид у садржину и изглед зидног сликарства Жиче у прошлим временима, она помаже да се донекле превладају губици*.³⁰ Драган Војводић³¹ даје врло опширан опис олтарског живописа, и прецизно га смешта у његов литургијски оквир, упућујући нас на претходне истраживаче овог сликарства.

---

²³ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 126

²⁴ Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, стр. 61

²⁵ Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, стр. 74-75

²⁶ Чанак-Медић, Кандић, Архитектура I, стр. 25-27

²⁷ Чанак-Медић, Кандић, Архитектура I, стр. 25-27

²⁸ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 124

²⁹ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 125

³⁰ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 192

³¹ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 240-257

1.2.6. Милешева

Манастир Милешеву је подигао краљ Владислав, и у њу је положио тело Светога Саве. Светозар Радојчић описује да *једнобродна грађевина, са једном куполом, полукружном апсидом, тројном поделом источног простора, нижим трансептима и кратким западним травејем, имала је у Рашкој првих деценија XIII века утврђену основу, одређени распоред просторија и скоро нормиране димензије. Поткуполни простор са трансептом, олтаром, проскомидијом, ђакоником – у главним контурама основе – скоро је исте величине у Жичи, Придворици, Милешеви и Апостолима у Пећи.*³² Просторије ђаконикона и протесиса су дозидане уз олтар и то сигурно пре осликавања храма. *Олтарски простор састоји се од велике средишне апсиде и две мање, прислоњене уз њу, завршене према истоку у облику четвртине круга. Ови простори – проскомидија и ђаконикон – били су дозидани пре сликања фресака у олтару, с којим су везани вратима. Садашњи облик добили су у обнови 1863. године.*³³ И овде је дат врло детаљан опис ових просторија, као и у случајевима осталих храмова овде наведеним.

1.2.7. Храм Светих Апостола у Пећи

Градња храма Светих Апостола у Пећи започела је још у време док је Свети Сава био архиепископ, а осликан је у време Светог Арсенија, другог архиепископа³⁴. И овај храм је саграђен на месту старе базилике, која се налазила на простору данашњег централног дела храма Светих Апостола.³⁵ Олтарски простор је троделни, а протесис и ђаконикон су изграђени у истом периоду. *Црква има развијен олтарски простор, којем је својствена средишна апсида распона готово једнаког са ширином брода цркве уз чије подножје постоје два реда зиданих седишта – синтронон, са удубљењем у средишту за седиште архијереја, које је доцније делом искоришћено за накнадно отворен прозор. Ђаконик и протезис уобличени су као одвојена одељења.*³⁶ Овде су, први пут, ове две просторије изграђене у исто време када и сама олтарска апсида. Ово

---

³² Радојчић, Милешева, стр. 11

³³ Чанак-Медић, Кандић, Архитектура I, стр. 123.

³⁴ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, Пећка патријаршија, стр. 32

³⁵ Чанак-Медић, Тодић, Пећка патријаршија стр. 33

³⁶ Чанак-Медић, Тодић, Пећка патријаршија, стр. 34

сведоче и археолошка ископавања која су потврдила добру повезаност темеља ових делова храма³⁷.

Говорећи о овом храму, Војислав Кораћ каже: *Новина су проскомидија и ђаконикон; почевши од Милешеве за ова два одељења поново се граде посебне просторије као органски делови грађевине.*³⁸

Олтарска апсида, протесис и ђаконикон су детаљно и врло доброг описани, без образлагања начина грађења. *Почетно остварење, црква Светог Спаса у Жичи, била је образац и за низ цркава о којима је реч и за касније рашке храмове, све до Бањске. У Жичи је била недоумица једино око олтарског простора. Види се да је у цркви Светог Спаса напуштен тип тролучне конструкције испред олтара, а у односу на Студеницу је увећана апсида. Тако су бочни делови олтара – проскомидија и ђаконикон претворени у анексе одвојено сазидане. Слично решење је остварено и у Богородици Хвостанској. У Милешеву је већ, изгледа нађено решење како да се ови делови олтара истовремено саграде, иако се у погледу волумена и овде ради о три целине. Тако је урађено и у Светим Апостолима.*³⁹

Сликарство у храму Светих Апостола настало је при крају архиепископске службе архиепископа Арсенија, вероватно почетком седме деценије овог века.⁴⁰ Својим настанком, ово сликарство излази из временског оквира наше теме, али ипак треба приметити да је оно прилично понављало теме из цркве Светог Спаса у Жичи.⁴¹ Ђурић о овом сликарству претпоставља да оно *довољно говори о основној замисли некадашње целине, намењене да у своје окриље прими посмртне остатке српских архиепископа. Будући да су делови те целине у храмовним просторима у којима су се одвијале поједине литургијске радње то је живопис на њиховим зидовима, својим програмом или темама, био усклађен са обредном наменом.*⁴²

Оригинална олтарска преграда у храму Светих Апостола у Пећком манастиру није сачувана до данас.

---

³⁷ Чанак-Медић, Архитектура XIII века II, стр. 30.

³⁸ Кораћ 1995, стр. 97.

³⁹ Ђурић, Ћирковић, Кораћ, Пећка патријаршија, стр. 28

⁴⁰ Ђурић, Ћирковић, Кораћ, Пећка патријаршија, стр. 40-41

⁴¹ Чанак-Медић, Тодић, Пећка патријаршија, стр. 41-75

⁴² Ђурић, Ћирковић, Кораћ, Пећка патријаршија, стр. 33

1.2.8. Свети Ахилије у Ариљу

Садашња црква у Ариљу је саграђена 1296. године, али ћемо је узети у обзир јер је у њој било једно од епископских седишта у време Светог Саве. Краљ Драгутин је саградио садашњи храм крајем XIII века. На темељима претходно страдалог храма из преднамањихког периода, из темеља је подигнута садашња црква.⁴³ Првобитни храм је подигнут после досељавања Словена на ове просторе, а свакако пре XI века, а о томе сведоче положаји гробова постављени око храма Светог Ахилија.⁴⁴ Сликарство је настало 1296. године и не улази у оквир нашег рада.

1.2.9. Студеница Хвостанска

Студеница Хвостанска је била седиште једног од епископа, које је Свети Сава поставио 1220. године. На темељима старе базилике, која је настала средином XI века⁴⁵, у почетку XIII века сазидана је нова црква. Она је по свом просторном решењу најближа манастирској цркви у Жичи. Због тога, говорећи о олтарском простору, Кораћ⁴⁶ каже да *нам није све јасано у погледу ових двају одељења (проскомидија и ђаконикон) у Жичи - будући да не знамо када су саграђена, као што не знамо ни зашто је у Жичи упрошћен олтарски простор у поређењу са Студеницом (Немањиним) и претходним великим црквама – извесно је и очигледно да се касније у рашкој архитектури на истим местима, истовремено са грађевином подижу проскомидија и ђаконикон... Ново решење (за Студеницу Хвостанску) у архитектонском смислу је компромисно: задржана је за извођење лакша структура Жиче, а проскомидија и ђаконикон поново су постали посебна одељења. Ни Милка Чанак – Медић нам не даје ништа више о грађењу ових просторија, нити о времену настанка, а ни о разлозима дозиђивања⁴⁷.*

---

⁴³ Чанак-Медић, Ариље, стр. 85

⁴⁴ Чанак-Медић, Ариље, стр. 68

⁴⁵ Кораћ 1995, стр. 89.

⁴⁶ Кораћ 1995, стр. 97.

⁴⁷ Чанак-Медић, Кандић, Архитектура I, стр. 176-177.

1.2.10. Придворица

Црква Преображења Господњег у Придворици стилски је врло блиска рашким храмовима из почетка XIII века. Војислав Кораћ је смешта уз три храма изграђена у трећој и четвртој деценији овог века.⁴⁸ Грађење протесиса и ђаконикона уз олтарски део пореди са овим храмовима. *Нов тип олтарског простора у Жичи није остварен без тешкоћа; њена бочна одељења су дозидана уз грађевину. У Милешеви је цео олтарски простор тешко саграђен, уз то је изостављен источни травеј. У пећким Апостолима ђаконикон и проскомидија су логичније пројектовани, али је издвајање њихових волумена геометријски несигурно изведено. Тек на каснијим споменицима источни завршетак цркве гради се без тешкоћа. Тако је урађено у Придворици.*⁴⁹

Сликарство у храму Преображења Господњег у Придворици није сачувано ни у једном свом детаљу.

---

⁴⁸ Кораћ 1975, стр. 46

⁴⁹ Кораћ 1975, стр. 44

ПРВИ ДЕО

2.1. Увод

Осамостаљивање Рашке државе, у другој половини XII века, између осталог довело је и до процвата архитектуре. Наиме, у претходном периоду постојала су два центра у којима је било врло развијена градитељска делатност. У околини Охрида и на територији старе Јужне Србије постоје остаци многих храмова подигнутих у периоду XI и XII века. Други такав центар био је у приморју, ондашњој Зети и Захумљу.

Јужни део око Охрида и у Македонији, био је под непосредним утицајем, а и влашћу тадашње Византијске државе. Архитектура, сликарство, зидна декорација сведоче о томе да су мајстори стицали образовање и у тадашњој престоници, Константиновом граду.

Друго подручје, у близини и на обалама Јадранског мора, указује на друге утицаје. За ову територију од пресудне важности била је комуникација са Апенинским полуострвом и свиме што се тамо дешавало. Свакако да су постојале и одређене посебности, које су архитектуру ових крајева издвајале. Ипак, можемо рећи да је на мајсторе из приморја био пресудан утицај са Запада.

Већина становништва Рашке државе долазила је из западних делова земље и полако се спуштала у плодне равнице на Косову и Поморављу. Тим померањем, све више се долазило у додир са културом коју је носио византијски свет. Везе које су постојале и са приморјем и са јужним, грчким крајевима трајно су определиле не само архитектуру у овим крајевима, већ и целокупан начин живота. Утицај који је долазио из Грчке био је изузетно снажан. Сама престоница, затим Солун, али и други велики центри, били су много упечатљивији и интересантнији за становнике тадашње Рашке. Богатство и лепота престонице са њеним изузетним градитељским достигнућима биће узор многим градитељима и у Србији.

Свеукупни склоп храмова, сликарство, били су под непосредним утицајем византијске уметности. Мајстори, од којих су неки били и из приморја, и Немањине јаке везе са приморским градовима, условили су и велики утицај романичке уметности на архитектуру рашких храмова.

Овим радом ће бити обухваћени храмови подигнути за време владавине Немање, Светог Симеона Мироточивог, и касније све до половине XIII века. Најзначајнија личност Цркве у Србији у овом периоду је био Свети Сава и њему ћемо посветити највише пажње, као човеку који је имао пресудни утицај на развој архитектуре, сликарства, али и свеукупног богослужења и богословља у Србији.

У овом делу нашег рада, најпре ћемо покушати да прикажемо основне карактеристике хришћанског храма. Потребно је да сагледамо развој не само градитељских, већ најпре литургијских ставова, као и потреба хришћанског храма. Без оваквог увода не би била јасна врло изражена концепција хришћанског поимања богослужбеног места, која је била јасно представљена и у Србији у време Светог Саве. Покушаћемо да покажемо да је то и његова заслуга. Такође, у овом делу ћемо детаљно описати храмове који се тичу нашег рада. Узећемо у обзир достигнућа углавном српских научника, који су се током протеклих неколико деценија озбиљно и детаљно бавили архитектуром и сликарством храмова из средњег века. Најдрагоценије радове су нам оставили Мије, Милоје Васић, Ђурђе Бошковић, Александар Дероко, Војислав Кораћ, Светозар Радојчић, Милка Чанак-Медић, Оливера Кандић и други.

Архитектура средњовековног храма не може се раздвојити од његовог сликарства. Међутим, пошто је већина храмова из овог времена остала без живописа, нећемо имати много материјала. Све до сликарства у Богородичиној цркви у Студеници, немамо трагова и остатака фресака у олтарским просторима у Србији. Овде ћемо говорити и о олтарским преградама, које су биле веза олтара и наоса храмова, али се ипак могу, и треба да сматрају саставним деловима олтарског простора.

2.2. Олтар као централни део хришћанског храма

Основна намена хришћанског храма је да се у њему служи Литургија. Морамо узети у обзир да је Христос у разговору са Самарјанком већ најавио велику разлику између новозаветне и старозаветне заједнице у погледу места богослужења. Видимо да се већ у првим данима после васкрсења Господа Исуса Христа, апостоли окупљају у кућама⁵⁰. У Посланицама и Делима апостолским такође имамо много сведочанстава о сабирању хришћана ради молитве и ломљења хлеба.⁵¹ Све ово указује, да се прва заједница формирала око Трпезе Господње, ма где се она свештенодејствовала. Место и простор нису били пресудни, јер је кроз ову Службу обухваћен читав космос и сва времена.

Вероватно да су тек у периоду после великих гоњења, током III века почели да настају храмови који су били под јаким утицајем тадашње архитектуре, како сакралне, тако и световне. До тада се богослужење није везивало за неки конкретни простор и преваходно је то место било место сабрања хришћана, а не место обитавања Божанства.⁵² Приликом гоњења, у већини случајева, хришћанима је одузимања сва имовина: постојећи храмови који су били ретки, гробља и друго власништво. О овоме сведочи и Јевсевије, описујући два велика гоњења средином трећег века. Почевши гоњење, указом од јануара 250. године, Декије Трајан је захтевао одузимање храмова од хришћана. Следеће гоњење, у време Валеријана (253-259), понавља исту ситуацију. Овим указима о прогону хришћана имамо јасна сведочанства о постојању храмова у ово време. Период гоњења је дефинитивно завршен 324. године, када је цар Константин издао Посланицу провицији Палестини, којом је хришћанима била враћена и лична имовина.⁵³

Римска базилика и јеврејска синагога, као и подсећање на храм у Јерусалиму, допринели су стварању нових архитектонских решења. Хришћанска Црква са својим посебностима, није могла да преузме у потпуности било који од претходних облика грађевина. Ипак, можемо претпоставити, и на основу многих показатеља са великом сигурношћу рећи, да је хришћански храм управо саздан на темељима претходних

---

⁵⁰ Јн 20, 19.26

⁵¹ ДАп 2,1; 1 Кор 11,20...

⁵² Пентковский 2008, стр. 58

⁵³ Пентковский 2002, стр. 73

култура. Ову узајамну зависност јеврејских синагога и базилика показао је Луј Бује⁵⁴. Ово, свакако, не значи да су хришћани слепо преузели ове градитељске традиције, већ показује и неку врсту „крштења“ ове уметности и њеног уоквиравања у Цркву. Хришћанство је успело да споји ова два скоро супротна света, па је Црква тиме успела да пронађе и одлична решења за градњу својих места за богослужење. Освећење храмова у првим вековима није вршено по неком устаљеном молитвеном чину, већ се самим служењем Свете Литургије освештавао простор храма.⁵⁵

Хришћани су живели као обични грађани, било да су били господари или робови (Еф 6, 5-9), а у одређени дан Господњи су се сабирали на ломљење хлеба. Они су сведочили Живога Бога свим људима, и нису се издвајали од осталог света спољашњим показатељима: одевањем, животом у домовима, храном и сл.⁵⁶ Апостол Петар сведочи о томе у својој посланици говорећи: *Владајте се добро међу незнабошцима, да би за оно за шта вас опадају као злочинце, видевиши ваша добра дела, славили Бога у дан похођења. Будите, дакле, покорни сваком роду људском, Господа ради: ако цару, као господару; ако ли намесницима, као његовим посланицима за осуду злочинцима, а за похвалу онима који добро чине... Свакога поштујте, братство љубите, Бога се бојте, цара поштујте...*⁵⁷ Зато је и хришћанска архитектура настала на темељима култура људи које су чинили нову заједницу. Овде најпре мислимо на Јевреје и Грке. Свет у коме се Христос открио био је под влашћу Римљана, али је у ствари био под највећим утицајем грчке културе. Свакако, за наставак Божијег откривења врло битан је био и Стари савез Бога и људи.

У прво време, након Тајне Вечере, која се одржала у јерусалимској горници, било је јасно да хришћанима није неопходно неко посебно место за сабирање. Временом, ствари су се мењале, и хришћани су постали заједница коју је чинио велики проценат становништва римске империје. То је условило да се почну градити храмови за потребе богослужења Цркве. Обзиром да је Црква на неки начин наследница старозаветне заједнице, сасвим природно је да ће и храмови бити грађени са сећањем и на Соломонов храм.

Основна концепција храма у Јерусалиму није напуштена ни у Цркви. Подела простора, на три основна дела остала је и овде. Јасно се уочавају три дела храма:

---

⁵⁴ Vouyer, Liturgy and architecture, стр. 17.

⁵⁵ Пентковский 2008, стр. 59

⁵⁶ Види: Посланица Диогнету V – Они живе у јелинским и варварским градовима, како је свакоме пало у део, и у своме одевању и храни и осталом животу следују масним обичајима, али пројављујући задивљујуће и заиста чудесно стање живота свога.

⁵⁷ 1 Пет 2, 12-20

светиња над светињама, светиња и предворје. Хришћански храм са својим деловима, олтаром, наосом и нартексом или атријумом, врло је близак овој организацији простора. Ова подела у старозаветном храму на Светињу и Светињу над светињама, показивала је и снажан динамизам израженог ишчекивања Месије, који ће проћи и ућу у Светињу над светињама и тако бити на Престолу Божијем. Ову идеју је посебно нагласио Свети Апостол Павле у Посланици Јеврејима, где чак завесу старозаветне скиније поистовећује са самим Телом Христовим.⁵⁸ Ми сада имамо слободу да улазимо у Светињу крвљу Исусовом, путем новим и живим који нам је Он отворио завесом, то јест телом својим.⁵⁹

Олтарски простор је преузео улогу најважнијих делова синагоге и базилике, улогу Светиње над Светињама и места суднице, тј. просторије од опште важности у базиликама. Оно што се дешавало у олтару хришћанских храмова, ипак је много другачије од онога што је бивало у синагогама и базиликама.

Важан део олтара јесте и олтарска преграда. Пошто је цео храм у служби Литургије и ишчекивања Христа, тако и овај елеменат хришћанске архитектуре наглашава ове идеје. Конструкција олтарских преграда не прекида есхатолошко кретање верних, већ га наглашава. *Архитектонска структура традиционалног темплона не зауставља, не прекида дијагоналну осу храма запад-исток, већ својом отвореном формом са редом стубића, појачава осећај ишчекивања Месије, крунусања Парусије и Страшног суда.*⁶⁰ Развој ових преграда ћемо обрадити у једном од следећих поглавља.

Овде ћемо се осврнути на неке аспекте коришћења олтарског простора који су за хришћанство посебни и тиме указати на битну разлику олтара у односу на њему претходеће просторије у античком свету.

---

⁵⁸ Ракићевић 2016, стр. 186

⁵⁹ Јевр 10,19-20

⁶⁰ Ракићевић 2016, стр. 189

2.2.1. Олтар као место савршавања Свете Литургије

Хришћани су се у храм скупљали искључиво због ломљења хлеба. То је био основни разлог окупљања, још од првих дана Цркве. О овоме најбоље сведоче новозаветни текстови, а највише апостол Павле.⁶¹ Већ од времена настанка првих храмова, њихови олтари су имали све потребне елементе за служење Литургије. Литургија је била центар сабрања верних у одређеном месту. Често се и сама молитва називала једном речју сабрање, *Συναξις*. Ова врло важна чињеница за хришћане првих векова била је од највећег значаја. Учествовати на Литургији, значило је бити део Цркве. Црква се поистовећивала са Литургијом и све радње из Литургије су имале дубоко еклисиолошко утемељење. Било шта да се радило, тицало се Литургије.⁶² Све тајне Цркве, све оно што је Црква пројављивала, јесте на неки начин било изражено кроз Литургију.

Црква је у себи одражавала читав космос. Она је прасликована још у Мојсијевој скинији, као и Соломоновом храму. Уједно је увек посматрана као Тело Христово. Ову повезаност врло јасно изражава Свети Симеон Солунски у својим текстовима.⁶³

Простор храма је био подељен на олтар и наос, мада то није била суштинска подела Цркве, већ само подела која је обједињавала присутне. Првобитне преграде то управо и сведоче.⁶⁴ У Цркви се увек знало ко има какве дарове служења. Апостол Павле је доста о томе писао и врло подробно објаснио.⁶⁵ Свако има своје место и назначење у Литургији, у Цркви. Сви су активни учесници црквеног сабрања, од Епископа, као предстојатеља, преко презвитера и ђакона, па све до оних који су имали и најмања задужења, или их чак нису ни имали.

Црква је Тело Христово и учествовање у Њему представља тајну Цркве, зато је место служења и одигравања изображења Тајне Вечере увек посматрано са посебном побожношћу и љубављу. Ово најбоље видимо из каснијих симболичких тумачења не само Литургије, већ и храма, одежди и других предмета који су коришћени у Тајни. Навешћемо нека од сведочанстава која описују значење олтара.

Свети Герман Цариградски овако описује цркву *Црква је Храм Божији, светилиште свето, дом молитве, сабрање народа, тело Христово; име њено је*

---

⁶¹ ДАп 20,7; 1 Кор 11,18.20

⁶² Milosevic, *To Christ and the Church*

⁶³ Constatas 2006, стр. 171-172

⁶⁴ Ракићевић, *Икона*, стр. 328-329

⁶⁵ 1 Кор 12, 28; 1 Кор 14...

Невеста Христова, очишћена водом Крштења Његовог, и Крвљу Његовом покропљена, и невестински украшена, и Миром Духа Светог запечаћена... Црква је земаљско небо, у којем Наднебески Бог обитава и ходи, изображавајући Распеће и Погреб и Васкрсење Христово; прослављенија изнад Мојсијеве Скиније сведочанства, у којој је Жртвеник и Светиња над светињама; предизображена кроз патријархе, кроз пророке унапред проповедана, на Апостолима утемељена, кроз јерархе украшена, и кроз мученике усавршена.⁶⁶ . Иако говори о храму, видимо да су у овом тексту претежно мисли које описују симболику олтарског простора.

Свети Максим Исповедник, у својој Мистагогији у Закључку даје следеће тумачење Цркве: *затим, Црква је слика и духовног и чулног света, зато што као симбол духовног света има олтар, чулнога храм. Даље, она је изображење човека, тако што олтаром представља душу, а храмом – тело. Но, Црква је такође образ и слика душе узете саме по себи, јер олтаром представља славу созерцатељне способности, а храмом – украшавање способности делатне⁶⁷.*

Свети Симеон Солунски тумачи делове храма, олтар и наос, као делове који својом наменом указују на невидљивог Бога и видљиви свет.⁶⁸ *Када унутар храма вршимо молитве и страшине над свима тајнама Тајне, жртвеник нам је као друго небо, а храм означава земљу.⁶⁹* Пошто Црква није институција, нити одељак државе, већ Тело Христово, пројављивање Бога у свету, Свети Симеон у својим тумачењима следује текстовима Дионисија Ареопагита.⁷⁰

2.2.2. Географско усмерење олтара

За хришћане је сваки детаљ живота био важан. Зато је и ново оријентисање храма било од велике важности. Код Светог Германа налазимо врло детаљно описан разлог усмерења храма ка истоку.⁷¹

Окретање храма према истоку, указивало је да хришћани имају другачију перспективу света. Сунце које је излазило на истоку, коришћено је као симбол Христа,

---

⁶⁶ Атанасије 1, стр. 196

⁶⁷ Свети Максим Исповедник: Мистагогија, Закључак, 2-3, у О Литургији, зборник текстова, Београд, 1997. стр120.

⁶⁸ Скретас, Простор и време, стр. 95

⁶⁹ Симеон Солунски, PG 155, 708 В

⁷⁰ Constatas 2006, 167. 180

⁷¹ Атанасије 1, стр. 199; Mayendorff P. St Germanus, стр63-64

Свещара, који доноси саветлост свету. Он је сам Светлост света, Исток му је име⁷², и ко ида за њим неће ходати у тами, него ће имати светлост живота⁷³. Пошто је светиња над светињама добила свој другачији смисао за хришћане, то више није неопходно окретати храмове ка Јерусалиму. Јерусалим ће код хришћана остати свети град, али само као симбол будућег Царства. Подсећањем на Јерусалим, хришћани ће у ствари указивати на будући град, на есхатолошка ишчекивања. Хришћани ће очекивати Град, свети Јерусалим, који силази са неба од Бога⁷⁴. Због тога се хришћани већ од првог века у молитвама окрећу ка истоку. О овоме имамо сведочанства код Тертулијана, али и код светог Василија Великог у његовом познатом делу О Светоме Духу. *Ради тога сви ми, за време молитава, гледамо на Исток, али мало нас зна да тиме тражимо стару отаџбину – Рај, који насади Бог у Едему на Истоку*⁷⁵. Свети Симеон Солунски такође говори о важности усмерења храма ка истоку.⁷⁶

Ово су нека од сведочанстава о усмерењу олтара ка истоку, која су сачувана кроз живо предање Цркве. Окретање ка истоку у току молитве, јесте у ствари један есхатолошки детаљ. Та важна димензија хришћанског богословља, условила је у градитељству строгу оријентацију храма, којом се такође изражава есхатолошки моменат у литургијском контексту. Парусија Сина Човечијега биће као муња која долази од истока на запад⁷⁷, и управо овај детаљ из Јеванђеља по Матеју је можда био пресудан за усмерење хришћанског храма.

Свети Сава је након градње храма приступио и њиховом освећењу, што је у то време већ био устаљен поступак. Овај чин је врло близак чину крштења, што је и разумљиво. Крштењем човек улази у Цркву, постаје део Тела Христовог, па се претпоставља да се то дешава и са свим осталим освећеним стварима, па и храмом.⁷⁸ О овоме сведоче оба Савина биографа, Теодосије и Доментијан, а један опис је врло занимљив. Описујући подизање храма Рођења Пресвете Богородице, Доментијан каже да га је Свети Сава предао Богу и Оцу и Светоме Духу Светим крштењем.⁷⁹

---

⁷² Зах 6,12

⁷³ Јн 8,12

⁷⁴ Отк 21,2.10

⁷⁵ О Духу Светоме – 27. глава – која је од Цркве преузета и као његов 91. Канон

⁷⁶ Скретас, Простор и време, стр. 86

⁷⁷ Мт 24,27

⁷⁸ Вукашиновић 2016, стр. 237-252

⁷⁹ Доментијан, Живот, стр. 71

2.2.3. Важнији детаљи олтарских простора

2.2.3.1 Часна трпеза

Најважније место у олтару заузела је часна трпеза. Сто који служи да се на њему изврше свештене литургијске радње, да се изобрази целокупни домострој Богочовекове Тајне, јесте средиште олтара. Светиња над светињама у којој се налазио ковчег завета, код хришћана је замењена олтаром и часном трпезом. За часну трпезу Свети Герман каже да је она *уместо места где је положен при погребу Христос, на којој лежи Он, Истинити и Небески Хлеб... Она је и Престо Божији, на којем је ношен на херувимима Бог, оваплотивши се, починуо... А праобразована је ова и у Мојсијевој трпези, где је била маана, која је Христос са неба.*⁸⁰ Свети Герман помиње овде и основно поређење часне трпезе, а то је поређење са столом на Тајној вечери, на којој је Христос поделио хлеб и чашу својим ученицима.⁸¹ Никола Андидски пореди часну трпезу са Горњицом, Витлејемском пећином и Гробом Господњим⁸².

2.2.3.2. Горње место

Други врло битан део олтара јесте горње место. Горње место није преузето из јеврејског богослужења, нити из синагога. У јерусалимском храму у светињи над светињама није постојало горње место. Ту је био само ковчег завета окружен херувимима и постављен на престолу. *Везано и функцијом и симболиком за установу епископа и идеју цркве, ово је место, између осталог, служило као оквир за излагање важних аспеката епископалне и еклесијалне мисли, отуда и за обелодањивање црквенополитичких порука, значајних било за епоху, било за цркву као установу.*⁸³ Позиција горњег места у хришћанском храму има своје корене у архитектури римских

---

⁸⁰ Атанасије 1, стр. 197

⁸¹ Атанасије 1, стр. 197

⁸² Атанасије 2, стр. 225

⁸³ Радујко 2003, стр. 93

базилика. Наиме, у крају апсиде било је постављено седиште за најважнијег представника римске власти, који је седећи на том месту представљао владара. Пошто су у базиликама често била и суђења, ту је место заузимао и судија. Управо је функција суда била врло битна за преузимање овог детаља из римских грађевина. Важно је да се напомене да на горњем месту није седео нико други осим Епископа. Он је одатле надгледао (επισκοπεω) литургијско сабрање, указујућу да ће одатле доћи Христос, Судија свих и свега. Оваква перспектива и симболизам били су сасвим очигледни. И ово потврђује патријарх Константинопољски Герман својим описом. *Горње Место јесте место уздигнуто и Престо, на којем Свецар Христос председава са својим Апостолима, пошто њима говори: Сеиђете на престоле судећи дванаест племена Израљевих⁸⁴, указујући на Други Долазак, у којем ће доћи седећи на Славном Престолу да суди свету, као што каже Пророк: Постављени су Престоли за суд над домом Давидовим (Пс 121,5).*⁸⁵

Можемо закључити да је олтарски простор сам по себи представљао долазак обећаног Царства кроз разне аспекте. Иконизовање Царства Божијег се огледа у сваком детаљу. Ако пођемо од самог усмерења олтарског простора, који је окренут ка месту одакле се очекује Христов други долазак, преко горњег места које подсећа на сам чин општег суда, до престола на коме се врши Вечера која најављује Христову Вечеру у Царству Очевом, увидећемо сву важност овог простора за хришћанску заједницу. Тако олтар својим целокупним садржајем има јако наглашено есхатолошко усмерење.

---

⁸⁴ Мт 19,28

⁸⁵ Атанасије 1, стр. 198

2.3. Развој пастофорија

Хришћански храм се развијао и претрпео доста промена током векова. Многе просторије грађене уз храмове током историје, данас постоје само у траговима, док су неке у потпуности ишчезле. На пример, крстионице, које су биле неизоставни делови храма, данас се ретко где граде. Све помоћне просторије грађене су са одређеном наменом. Свој садржај су увек договале конкретним литургијским потребама.

Два за нас врло важна простора, протесис и ђаконикон, кроз историју су мењали свој положај у односу на храм храм, као и сами облик. Постоји и мноштво термина којим су се ове просторије називале. Скевофилакион, ђаконикон, протезис, су сада већ устаљени термини који се користе за ове просторије. Користићемо термине ђаконикон и протесис, јер су они најпогоднији из перспективе савременог богословља, а и најчешће у употреби код историчара уметности.

Да бисмо што боље разумели функцију ових просторија, треба да се вратимо у прве векове хришћанске архитектуре. Уједно, увек морамо имати у виду и моделе по којима се служила Света Литургија у дато време, јер је то у великој мери одређивало и начин градње храмова.

Велики процват хришћанске архитектуре десио се након Миланског едикта 313. године. Овим Едиктом, поред права да слободно исповедају своју веру, хришћанима је била враћена и њихова имовина. *И између осталог, ево шта ми одлучујемо у вези са оним што се односи на хришћане. Њихова места, где су они раније имали обичај да се окупљају, и поводом којих у једном претходно послатом писму твојој оданости, једно друго правило је било успостављено и у претходним временима, ако изгледа да су их били људи купили, било нашем рачуну, било неком другом, нека их поново врати поменути хришћанима бесплатно и без захтевања било какве награде, а сваки нехат и двосмислица нека остану по страни. И ако су неки стекли у садашњости та места, нека их, што је брже могуће, врате поменути хришћанима. А ако се власници поменутих места или они који су их добили у садашњости, у нечем жале нашој благонаклоности (καλοκάγαθίας), нека се обрате суду управе места да би им нашој племенитошћу накнада била додељена. Сва та добра морају бити враћена хришћанима, твојом бригом, без икаквог кашњења и у потпуности.*⁸⁶ Цар Константин, који је и прогласио Едикт, саградио је неколико храмова. Ове храмове је подигао на

---

⁸⁶ Јевсевије: Црквена историја X,2,9-10

веома важним местима за историју хришћанске Цркве, у Витлејему и на Голготи. Такође, подигао је храмове и на местима која су била изузетни политички и културни центри тог времена - Рим, Трир, Константинополис и сл. Вероватно најлепша грађевина Константиновг времена, Златни дом, Велика Црква Антиохије, осмоугаони храм засведен куполом, није сачуван.

Паралелно са Константиновом градитељском иницијативом, у свим деловима хришћанског света већ увелико тече градња храмова. Ови храмови грађени су са одређеним карактеристикама које су условљене географским подручјем, културним и уметничким тежњама, али пре свега, литургијским потребама. Основна троделност храма - олтар, наос и нартекс, била је свуда заступљена. Детаљи који су у мањој или већој мери били слични, зависили су од горе наведених услова⁸⁷. Сама Литургија је и обед, и то је значило да су се одређене намирнице, хлеб и вино, користиле у току службе. Овај, важан детаљ за хришћанску заједницу, утицао је на архитектуру храмова још од почетка. Сведочанства обода ширих размера, агапа, имамо још и у Светом писму. Иако је брзо напуштена пракса обимнијих обода, Литургија је подразумевала учествовање у мистерији Тајне вечере, и тиме претпостављала да храмови садрже просторије у којима ће се чувати бар хлеб и вино за литургијску употребу. Ове просторије видимо у већини ранохришћанских базилика.

На грађење ових просторија утицала је литургијска пракса уношења дарова, вина и хлеба, у одређеном тренутку Литургије. Као и други делови Литургије, тако је и чин доношења дарова у олтар, претрпео многе измене током векова. Од једноставнијих и простијих форми, добијао је врло сложене процесе праћене многобројним молитвама и химнама. Од обичног преношења дарова од стране ђакона, до читавог процеса којим се дарови преносе у данашње време. Писана сведочанства из првих неколико векова врло су оскудна. Ђаконикон се помиње у 21. канону Лаодикијског сабора, одржаном вероватно пре 280. године. У овом канону се описује да прислужници (могуће ипођакони), не треба да улазе у ђаконикон, нити да дотичу свете сасуде. Ови прислужници се помињу и у следећем, 22. канону и ту им се указује да не смеју напуштати своје место поред врата храма. Можемо закључити да су ова два простора (ђаконикон и место код врата), која се помињу у ова два канона, били један поред другог, јер би другачији распоред био нелогичан. Тако можемо закључити да је ђаконикон био у неком од улазних делова храма. Свети мученик Јустин Философ у

---

⁸⁷ Krautheimer, *Early Christian*, стр. 40-42

својој првој Апологији упућеној римском императору Антонину Пију око 150. године, у 65. поглављу каже: *Затим се Предстојатељу браће приноси Хлеб и Чаша воде и вина, и он узевши их, узноси хвалу и славу Оцу свију, именом Сина и Духа Светога, и дуго чини благодарење... И, како рекосмо, када ми престанемо са молитвом, доноси се хлеб, вино и вода, и Предстојатељ, такође, молитве и благодарења, колико може узноси.*⁸⁸ Свети Иполит Мученик и Епископ римски, у свом делу Апостолско предање говори да ђакони доносе принос новорукоположеном Епископу да врши благодарење (Гл. 4), што понавља и у одељку О крштењу (21.)⁸⁹. Исто тако, литургијско искуство Цркве из тог периода, сведочи о месту протесиса у првим вековима. Како се развијало богослужење, тако се развијао и хришћански храм. Богатство богослужбених облика, који су се развијали током IV и V века, утицали су и на развој архитектуре храма.

Врло интересантан детаљ наводи Свети Симеон Солунски,⁹⁰ који сведочи да је у великим храмовима просторија за предложење била одвојена од олтара. Он прави разлику и говори да је код храмова мањих димензија, овај простор био уз сам олтар. Тешко је са сигурношћу потврдити да је у неким храмовима протесис био одвојен од храма, осим у Светој Софији до краја X века⁹¹.

Протесис и ђаконикон су све до половине VI века били на западном делу храма⁹². Одвојени, због своје функције и садржаја, налазили су се на улазном делу храма. Протесис и ђаконикон су у почетку можда имали и помешане функције, како то и Стричевић примећује: *Текстови раних редакције литургије не помињу одакле су узимани хлеб и вино одабрани за мистерију еухаристије да би били однети на жртвеник, али развијени облик литургије дозвољава да претпоставимо да су се и у најранијим временима још неосвећени хлеб и вино пре преноса у светилиште налазили на неким столовима или клупама које на основу савремене аналогије можемо назвати протезама (проскомидијом)*⁹³. Testamentum Domini, написан вероватно у другој половини петог века, сведочи (Књига 1, глава 19) да се ђаконикон налази са десне стране улаза у храм, и да дарови, које верни доносе, морају бити видљиви. У истом одељку говори и да ђаконикон има атријум, са тремом унаоколо, што указује да је то велики простор. Ово сведочанство је занимљиво, јер потврђује и да су се дарови доносили и предавали ђаконима, а да су их они постављали, не у протесис, који би био

⁸⁸ Атанасије, Патрологија, стр. 168-169

⁸⁹ Дела апостолских ученика, стр. 429, 443

⁹⁰ PG 155,348

⁹¹ Marinis 2015, стр. 767

⁹² Marinis 2015, стр. 764-766

⁹³ Стричевић 1959, стр. 60

са леве стране уласка у храм, већ у ђаконикон, који је са десне стране. Иако је ово сведочанство и текст неправославног богословског порекла, ипак се у њему види још неустаљена раздвојеност помоћних просторија хришћанског храма. Јасно је да ђакони у потпуности треба да контролишу доношење, преузимање, чување, а на почетку Евхаристије и преношење дарова из ђаконикона ка олтару. Ипак, можемо рећи да је ова пракса којом нису одвојени садржаји ова два простора, у потпуности разумљива за хришћанске богослужбене потребе. Ако пођемо од претпоставке да се све просторије у храму организују да буду у служби богослужења, од којих је свакако најважнија Света Литургија, онда ни ова помешаност западних просторија не представља проблем. Пошто су за обе просторије, и протесис и ђаконикон, задужени ђакони, онда није неприродно да и садржај просторија буде помешан. *Из касније праксе може се лако закључити да је најзад преовладао обичај да се протезис постави са северна стране, а ђаконикон са јужне, али није јасно да ли је та пракса постала устаљена још у време када су се ова два одељења налазила поред нартекса, тј. у западном делу цркве.*⁹⁴

Великим преокретом у архитектонском смислу, насталим у време Јустинијана, у првој половини шестог века, настаје нови период хришћанске архитектуре. Сиријски градитељи, вероватно инспирисани и Великом Црквом Атиохије, саградили су *нову катедралу за царски престони град, а која је требало да замени стару базилику посвећену Христу, Мудрости Божијој, која је била спаљена за време побуне Ника (531. г.). Нова Света Софија, завршена 537. године, била је оригинално архитектонско остварење, где су комбиноване структуре продужене базилике и централног здања са куполом. Велика Црква Цариграда је вековима сматрана за грађевинско чудо хришћанског света*⁹⁵. То је остала и до данас- узор и почетак нових архитектонских остварења, хришћанске архитектуре освештане литургијском праксом тадашњег периода историје. Већ у другој половини VI века долази до значајне промене у градњи протесиса и ђаконикона. О овоме су писали Сотириу и Стричевић⁹⁶ у својим расправама, а уједно су своја истраживања поткрепили многобројним нацртма храмова грађених током VI века. Ову новину у архитектури храма, подробно описује Тафт у свом класичном делу *Велики улазак*, и детаљно објашњава распоред свих радњи пре, за време и непосредно после уласка Дарова у олтар. Пребацавање пастофорија из улазног дела храма у непосредну близину олтара, указује нам на једну нову, али већ устаљену

---

⁹⁴ Стричевић 1959, стр. 64

⁹⁵ Мајендорф, Империлно јединство, стр.74

⁹⁶ Стричевић 1959,

праксу. Период агапа је давно, прошао тако да се храна у храмовима употребљавала искључиво у литургијске сврхе. Успостављањем хришћанске државе Константиновим указом из Милана, а још више каснијим Теодосијевим проглашењем хришћанства за званичну државну веру, донело је новине и у погледу коришћења хране у храмовима. Као што се кроз агапе исказивало јединство хришћана и кроз храну, тако је и приношење евхаристијских предложака у виду хлеба, вина и воде, било употребљавано у сличне намене. Само мали део хране коју су хришћани доносили у храм коришћен је за Свету Литургију, а остатак се разделявао сиромашнима. Ово се сигурно дешавало током IV и V века, а у неким деловима вероватно и касније. Пошто су црква и држава почеле да функционишу у симфонији, све делатности социјалног карактера, па и исхрана гладних, вршена је у договору са државним службама. Потреба за Василијаду и сличне насеобине је нестала, тј. примењивала се у потпуно другачијем оквиру. Позиви Светог Јована Златоуста на милосрђе крајем IV века, због којих је и прогнан, а касније се и упокојио у прогонству, више нису били неопходни. Неки манастири, којих је било сигурно у великом броју, радили су на збрињавању сиромашних и гладних. Из тих разлога, приноси који су доношени пред саму Свету Литургију су минимализовани или су сасвим ишчезли. Све ово је условило да је вероватно већ у том периоду настала пракса припремања хлеба и вина у оквиру самих храмова, било градских, било манастирских.

Паралелно са овим развојем приношења дарова, настаје и развија се великом брзином пракса певања химни на богослужењима. У *Литургији коју описује Теодор Мопсуестијски (+428), преношење дарова се вршило у потпуној тишини*⁹⁷. Свети Роман Мелод, можда најпознатији химнограф Цркве, живео је у време цара Анастасија I (491-518). Његова делатност осликава време у ком је живео, као време зачетка и развоја богослужбених химни, које су замениле или допуњавале тадашње псаламско певање.⁹⁸ Једна од химни насталих у овом периоду је *Херувимска песма*, настала у време Јустина II (565-578). Георгије Кедрин у свом *Синопису*, описујући девету годину владавине Јустина II (573-4), говори да је увео у праксу да се пева *Вечере Твоје Тајне* на Велики Четвртак. Уједно и за *Херувимску химну* каже: Ἐτυλώθη δὲ ψάλλεσθαι καὶ ὁ Χερουβικόσ цνвоς⁹⁹. Ова песма је својим садржајем и трајањем покрила централни део процесције уношења предобразаца Тела и Крви Христове у олтар.

⁹⁷ Тафт, *The Great Entrance*, стр.53

⁹⁸ Тафт, *The Great Entrance*, стр. 83-98

⁹⁹ PG 121,748

Касније промене биле су незнатне. Оно што овде још треба додати, јесте измештање припреме Хлеба и Вина за Литургију, непосредно пре саме Литургије¹⁰⁰. Током векова, пракса да се литургијски хлеб и вино преносе и приносе без претходне припреме је престала. Почело се вршити предложење, служба којом се хлеб и вино припремају за Литургију. Још увек имамо сведочанстава о старој пракси, а она се налазе у архијерејском систему служења Литургије, као и у неким празничним Литургијама. Овде мислимо на Литургију Великог Четвртка, Велике Суботе, уочи Божића и Богојављења, Благовести. На овим Литургијама предложење се врши на свом месту, тј. онде где се вршило у првим вековима после Христа. *По свему судећи, управо у доба иконоборства у византијској традицији се јавља чин протесиса пре саме Литургије.*¹⁰¹ Данашњи систем се потпуно усталио током XIV века, иако се сведочанства о таквој пракси појављују још од Светог Германа Цариградског (715-730)¹⁰². Многи каснији рукописи изражавају различите праксе, а тек делом патријарха Филотеја Кокина (+ 1376) овај чин се устаљује на месту на ком је и данас.¹⁰³

---

¹⁰⁰ Први пут забележено у тумачењу Николе Андидског, Атанасије 2, стр. 230

¹⁰¹ Пентковский 2008, стр. 61

¹⁰² Атанасије, Предавања о Литургији, стр. 131

¹⁰³ Атанасије 1, стр. 269

2.4. Иконографска решења олтарских простора

2.4.1. Порекло хришћанског сликарства

Олтарском простору, као централном и најважнијем делу хришћанског храма увек је посвећивана највећа пажња. Као што се водило рачуна о архитектонском склопу и решењима олтарских простора, још више се бринуло о распореду живописа у овом делу храма. Развој и промене дешавале су се упоредо са развојем богослужења, односно богословља Цркве. Икона је била израз богословских стремљења одређеног периода историје цркве, али исто и ова стремљења су се иконизовала и кроз осликавање храмова. Овај врло комплексни проблем је већ често расправљан, па ћемо овде упутити на већ раније обрађене детаље хришћанског иконословља, са кратким освртом на поједине важније догађаје, као што је иконоборачка криза.

Сликарство хришћанског света настало је и развило се из сликарских правила и образаца античког света. Први векови су били препуни симболичких представа и композиција, а тек почетком и током IV века и сликарство почело да добија своје конкретне хришћанске облике. Исте промене су се истовремено десиле и у хришћанској архитектури.

Велики утицај на сликарство имао је 82. канон Петошестог Васељенског Сабора. Овде га доносимо у преводу Епископа Атнасија. *На неким сликама часних икона цртама је насликано Јагње, на које прстом показује Претеча, и које је узето као знак благодати, преднаговештавајући нам кроз Закон истинско Јагње – Христа Бога нашег. Али, иако поштујемо старе праобразе и сенке, које су Цркви предане као симболи и предзнаци Истине, првенство дајемо Благодати и Истини, прихватајући исту за испуњење Закона. Да се, дакле, и уметношћу у бојама слика пред погледима свију оно Савршено, одређујемо: да се од сада и на иконама изображава, уместо старог јагњета, насликан по човечијој природи лик Јагњета Које узима на Себе грехе света – Христа Бога нашег, и кроз то, схватајући висину смирења Бога Слова, бивамо руковођени ка памћењу живота Његовог у телу, и страдања, и спасоносне смрти, и отуда насталог искуљења свету.*¹⁰⁴ Овај канон, не само да уређује будући начин

---

¹⁰⁴ Свештени Канони, стр. 187

осликавања икона, већ у потпуности повезује овај вид богопоштовања са читавим домостројем спасења, које на крају наводи у детаљима, али уједно и богословски указује на прво поглавље Јеванђеља Светог Јована. Овај библијско-богословско-иконолошки канон упућује на свецелост хришћанске философије живота у Христу, Јагњету страдалом за нас. Овај канон је допринео нестанку хришћанског симболизма у сликарству, али зато у потпуности отворио врата реализму, који представља Бога Оваплоћеног, Рођеног од Марије и Осликанога од многих.

Не можемо, а да не поменемо најважнији догађај хришћанске уметности, а то је одбрана икона у VIII и IX веку. Сви проблеми хришћанског богословља огледали су се у правилном или неправилном поимању личности Христове. Од почетних, гностичких идеја током другог века, преко Аријеве платонистичке теологије, кроз духовборце, преко оних који су одрицали термин Богородица, Несторија и друге, сва погрешна учења су промашила познање Христа. А то је, управо, суштина хришћанског Откривења, *да познају тебе једнога истинитог Бога и кога си послао Исуса Христа* (Јн 17,3; видети почетак 2 Пет). Овај откровењски детаљ хришћанског Богојављања није био доступан иконоборцима током два века њиховог супротстављања Истини. Последице овог периода су немериве, не само због мноштва прогона и уништавања хришћанске уметности, већ због мучења и протеривања поштовалаца икона широм царства. Већина икона из овог и ранијих периода су уништене, храмови су добили потпуно нове украсе, базиране на изображењима Часног Крста или кроз разне флоралне или геометријске фигуре.

Прва иконоборачка деловања била су у Омајадском царству почетком VIII века, у току владавине калифа Абд ал Малика (785-805). Његови наследници су наставили сличну политику. Калиф Јазид II (717-724) издао је званични указ (722/3.) против икона и Крста, и тиме започео државни прогон у свом калифату. Прогон је био усмерен на хришћанске светиње, али и на хришћане.

Византијски цар Лав III је први пут иступио против икона 726. године у писму Папи Григорију II и вероватно у неколико беседа у престоници. Већ 730. године у јануару доноси Едикт против поштовања икона и смењује патријарха Германа, који је одбио да потпише тај Едикт. Ови догађаји су само увод у више од сто година борбе за хришћански начин схватања уметности, а у ствари у правилно исповедање Оваплоћеног Бога Логоса. Након свргавања патријарха Германа, као најчвршћи баранилац икона јавља се врло скромни монах, Јован Дамаскин. Живео је у манастиру

Светог Саве Освећеног у Јорданској пустињи, прилично удаљен од свих догађаја, али врло активан и ауторитативан. Његова три писма, расправе о поштовању икона, поставила су темељ свих иконофилских ставова, а касније били основа за Исповедање вере Васељенског Сабора у Никеји из 787. године. Ипак, борба се распламсала тек доласком Константина V на власт. Он је изузетно активно учествовао у расправама. Писао је текстове са богословским оправдањем иконоборства. То је чинио врло уверљиво за многе, али је испољавао јаке монофизитске тенденције, поричући могућност сликања Христа искључиво због његове Божанске природе. Још једна, за византијску државу врло тешка ситуација десила су у време иконоборства. Истовремено са иконоборачком кризом почео је сукоб са Папом и са Западом, који се више није могао зауставити. *Међутим, 751. г. одиграо се догађај који је учинио крај византијској владавини у северној и средњој Италији и који је римској цркви одузео последњу наду у византијску помоћ: Равена је пала у руке Лонгобарда и тиме је Равенски егзархат, ослонац византијске власти у Италији, престао да постоји.*¹⁰⁵ Након Константинове смрти, 14. септембра 775. године, државу преузима његов син Лав IV, а њега наслеђује његов син, Константин VI 780. године, када је имао само 10 година. Уз Константина је на власти стала мајка Ирина, оријентисана иконофилски, и већ у наредним годинама, постепено, вратила поштовање икона у црству. Уследила је организација новог сабора, који је и одржан 787. године, и који је остао последњи Васељенски. Обнова иконоборства у IX веку била је кратког даха, иако у појединим тренуцима врло свирепа према браниоцима икона, поготову монасима. *Када је 28. јануара 842. године цар Теофило умро, иконоборски покрет је доживео крај, а тиме се завршила и велика криза која се кроз тај покрет изражавала.*¹⁰⁶

Ставовe иконобораца врло је тешко реконструисати, из простог разлога што је већина њихових текстова нестала након анатеме на VII Васељенском Сабору. Примарни текстови су уништени, а оно што је преостало можемо реконструисати на основу сачуваних извода у актима Сабора, или у полемичким текстовима православних аутора. Богословље иконобораца је базирано на културним погледима источних народа, Сиријаца и Јермена, код којих је сликарско изражавање било слабо. Из ових народа су потекли и цареви који су највише допринели ширењу противника иконопоштовања. Међу њима се посебно истицао Константин V Копроним (741-755), који је врло активно учествовао у спору. Написао је неколико текстова о овом

¹⁰⁵ Острогорски, Историја Византије, стр. 177

¹⁰⁶ Острогорски, Историја Византије, стр. 211

проблему, а иницирао је и сабор у Јерији (754), царској палати, чија акта су сачувана кроз дело Васељенског Сабора у Никеји 787. године. Овај иконоборачки сабор своју последњу седницу је одржао у Влахернском храму, пола године након прве седнице, и имао је претензије да постане Васељенски на основу својих одлука. У својим одлукама се често позива на претходних шест великих Сабора Цркве. Велики утицај на развој иконоборачког проблема имало је још увек живо платонистичко размишљање у појединим круговима, подстакнуто јеврејским и муслиманским идејама источних народа у царству. *Иконоборска схватања настају у источним покрајинама Византије као резултат укрштавања хришћанских тежњи за чисто духовном вером са утицајима старих христолошких јереси и секти, противних спољашњем црквеном обреду, као и са утицајим нехришћанских религија, јеврејске и нарочито ислама.*¹⁰⁷ Иконоборачке ставове детаљније су обрадили Леонид Успенски¹⁰⁸, Теодор Сидерис¹⁰⁹, Флоровски¹¹⁰ и други, па овде нећемо више о томе.

Богословље иконе је јасно изражено Оросом вере VII Васељенског Сабора. Овде ћемо навести два кратка одељка патријарха Германа и Светог Јована Дамаскина, који указују на христолошки карактер иконописања.

*Ми не изображавамо лик или слику или облик или неку форму невидљивог Божанства... Али, пошто је Јединородни Син Божији, који је у наручју Очевог, позивајући натраг Своје створење из смртне осуде, изволео да постане човек, благовољењем Оца и Светога Духа, ми зато изображавамо слику Његовог људског лика и Његовог по телу људског изгледа, а не његовог невидљивог и несхватљивог Божанства, и тиме настојимо да нашу веру јасно представимо, показујући да Он није по фантазији (привидно) или као сенку нашу природу Себи присајединио... него да је самом стварношћу и истински постао савршени човек по свему.*¹¹¹

У старини Бог као бестелесан и безобличан, није се никако сликао; а сада, када се јавио у телу и са људима поживео, сликамо на икони оно што је у Бога видљиво. Не клањам се материји, него се клањам Творцу материје, Који је ради мене постао материја и прихватио да се у материји настани и кроз материју моје спасење извршио; и нећу престати да поштујем материју кроз коју је моје спасење извршено. Не поштујем је ја, пак, као Бога – нипошто! – мада је тело Божије Бог због

---

¹⁰⁷ Острогорски, Историја Византије, стр. 169

¹⁰⁸ Успенски, Теологија иконе, стр. 78-103

¹⁰⁹ Сидерис 2008

¹¹⁰ Флоровски 1995

¹¹¹ Свети Герман, PG 98,157C

*ипостасног сједињења, поставши непроменљиво оно што је Логос који га је помазао и оставиши опет оно што је било по природи – тело са душом разумном и умном, створено а не нестворено. А осталу материју поштујем и уважавам, кроз коју ми је дошло спасење, јер је испуњена Божанском енергијом и благодаћу.*¹¹²

2.4.2. Распоред композиција у олтарском простору

Сликарство у Србији у периоду друге половине XII и прве половине XIII развијало се под окриљем уметности у Византији. На жалост, већина фрескосликарства, првобитних икона, иконостаси, уништени су током бурних векова, кроз које смо прошли. Многи храмови из овог периода су често паљени, пљачкани небројено пута, неки више пута претварани у џамије¹¹³, тако да можемо бити чак и задовољни што је и ово мало преостало до наших дана. Трудом Цркве, али и институција државе за бригу о културном наслеђу, данас се доста пажње поклања реконструкцијама храмова, као и рестаурацијама живописа, иконостаса и сл.

Сачувано сликарство из друге половине XII века је врло оскудно. Храмови у Топлици, Света Богородица и Свети Никола, у потпуности су девастирани, тако да не можемо реконструисати њихово сликарство. Храм Светеог Гергија, Ђурђеви Ступови у Расу, такође је врло оштећен, а у олтарском делу нема фресака. Богородица Хвостанска постоји само у темељима.

Живопис из прве половине XIII века је у нешто бољем стању. Сликарство Студенице, делимично Жиче, Милешеве и Светих Апостола у Пећи су добро очувани и надам се да ће бити довољни да извучемо одређене закључке из нама доступних представа у њиховим олтарима. Пошто је садржај ових представа врло широк и комплексан, ограничићемо се само на једну композицију олтарског простора. Размотрићемо представу Литургије великих Светитеља Цркве.

Најпре ћемо детаљно описати поворку светитеља у олтарској апсиди Богородичиног храма у манастиру Студеница. Манастирски храм пресвете Богородице у Студеници је осликан у време Светог Саве. Сликарство је добро очувано, нарочито у олтарском простору. Монуменалне фигуре великих светитеља, литурга Цркве,

---

¹¹² Дамаскин, Беседе, стр. 430

¹¹³ На пример Богородица Градачака у Чачку је бар два пута претварана у џамију

доминирају у најнижој зони олтарског простора. На десној страни су Свети Јован Златоусти, Свети Григорије Богослов и Свети Кирило Александријски. Насупрот њима, на северној страни насликани су Свети Василије Велики, Свети Атанасије Велики и Свети Јован Милостиви. Светитељи су у устаљеном положају за ово време, без покрета, благо наклоњени ка горњем месту, у полиставрионима, без митри и панагија на прсима. Сви држе отворене свитке, што је и сасвим разумљиво и уобичајено за место на којима су насликани¹¹⁴. Ипак, у рукама Светог Јована Милостивог стоји затворена књига. Остали светитељи држе свитке са почецима појединих литургијских молитава. Распоред молитава према редоследу светитеља био би следећи. Прва молитва је молитва Предложења и држи је у руци Свети Јован Златоусти, затим следи молитва Трисвете песме, и у руци је држи Свети Григорије Богослов, који и стоји поред Светог Златоустог. Следећа молитва је молитва Херувимске песме, а у руци је држи Свети Василије Велики који је први у левом низу светитеља. До Светог Василија Великог је Свети Атанасије Велики који у руци држи свитак са почетком Анафоре. Низ се наставља на другој страни, ликом Светог Кирила Александријског, чији је свитак са почетком Заамвоне молитве. На крају је Свети Јован Милостиви, супротно од Кирила, у чијим рукама је затворена књига.

Композиција светитеља у Дому Спасовом у Жичи је нешто проширенија, али и доста оштећенија. Горња зона ликова великих светитеља је толико оштећена, да се само два или три лика могу видети, од осам колико их има у стојећем ставу. Испод њих је насликан још један низ светитеља. Врло је занимљив избор ових ликова. Ту су Митрофан, Методије, Никифор, Тарасије, Апостол Јаков брат Божији, Прокло и Фока. Сви су насликану у попрсијима, са затвореним књигама. Сви светитељи који су насликани у стојећем положају држе развијене свитке.

Литургијска композиција великих светитеља и Литурга Цркве је врло важан елемент сликарства олтарског простора. Сва тајна Божанског домостроја је управо остварена у литургијском сабрању. Због тога и сликарство читавог олтарског простора јесте у контексту Литургије¹¹⁵. То сликарство почиње у горњим зонама где се најчешће осликава Силазак Духа Светога на Апостоле, што је чин Литургије и једино се исти силазак и данас дешава управо на Литургији.

---

¹¹⁴ Gerstel, *Liturgical Scrolls*, стр. 195-196

¹¹⁵ Gerstel, *Liturgical Scrolls*, стр. 204

Указаћемо на занимљив распоред светитеља у композицији на апсиди студеничког храма. Већ смо напоменули које свитке држе светитељи. Можемо слободно рећи да се у ових шест представа такође приказује читав домострој спасења читавог космоса. Први текст на свитцима је текст молитве Предложења, који држи Свети Јован Златоусти. Први са десна, на првом месту, држи свитак са првом молитвом. Ова молитва је увод у Свету Литургију, па нас и овај Светитељ уводи у Тајну Цркве. Следећи свитак садржи почетак молитве Трисвете песме, врло важне молитве, која сведочи јединство анђела и људи и њихово саслуживање у Литургији. Следи почетак Херувимске песме, који у руци, на свитку, држи Свети Василије Велики. Затим у руци Светог Атанасија Великог стоји почетак Анафоре. Занимљиво је, да и поред још неколико молитава у Анафори, овде имамо само почетак молитве. Сви свици указују на једну одређену молитву, а овај свитак сведочи о јединству Анафоре и да у њој не може бити издвајања појединих молитава. Свети Сава је одлично познавао смисао и концепт Литургије, па је дао да се на овом свитку испише само почетак Анафоре и тиме указао на Анафору као целину, јединствен чин. Литургија исписана на текстовима свитака завршава се Заамвоном молитвом и ишчекивањем Христа. Ово је изображено у представи последњег великог Оцан и литурга Цркве, Светог Јована Милостивог. Он у руци држи затворену књигу, што није реткост на овом месту, и тиме указује на Затворену Књигу из Апокалипсиса Светог Јована Богослова¹¹⁶. Печати ове Књиге биће разваљени и тада ће настати крај историје, појавиће се Христос, и почеће Трајна Литургија.

---

¹¹⁶ Отк 5,1-5

2.4.3. Олтарске преграде

На овом месту је потребно нешто више рећи и о олтарским преградама. Оне су током историје у хришћанским храмовима претрпеле доста измена. И поред свих промена, оне су задржале своју основну намену, да функционално одвоје олтарски простор од осталог дела хришћанског храма. Већ Лаодикијски Сабор говори о раздвојености простора храма у свом 19. и 44. канону. Најпре у 19. канону, говорећи и о самом току Литургије, указује да је *само свештеним лицима дозвољено да улазе у Жртвеник и причешћују се (у њему)*. Поред овога и у 44. канону Лаодикијског Сабора, одржаног пре Другог Васељенског Сабора, стоји *да жене не треба да улазе у Жртвеник*. Овде закључујемо да су у другој половини IV века, када су врло јасно раздвојени делови храма, већ уређено кретање и распоред хришћана у храму. Касније, на Шестом Васељенском Сабору у 69. канону стоји: *Није дозвољено свакоме из реда лаика да улази у Свети Жртвеник, чиме се никако не спречава царева власт и ауторитет, када он, по неком древном предању, хоће да принесе дарове Створитељу*. Овим се потврђује одвојеност олтарског свештенства од верних, током богослужења.

Археолошким истраживањима широм хришћанског света, утврђен је начин развоја олтарских преграда. Разни утицаји и уметничка стремљења дали су печат олтарским преградама, али је пресудну улогу увек имала литургијска пракса одређеног времена. У првим вековима, олтарске преграде су били ниски парапетни преградни блокови, који су раздвајали олтар од осталог дела храма. О овоме сведоче и сами називи тих преграда, који се могу наћи у текстовима¹¹⁷. Различити термини, као што су $\theta\omega\rho\alpha\xi$, $\delta\iota\kappa\tau\upsilon\alpha$, $\kappa\alpha\upsilon\kappa\epsilon\lambda\lambda\omicron\iota$, $\kappa\iota\upsilon\kappa\lambda\iota\delta\epsilon\varsigma$, указују на практичну употребу ових преграда и на њихово терминолошку везу са свакодневним животом. Касније, већ од VII века све чешће се користи термин темплон. Он ће преовладати и бити у употреби врло дуго, све до појаве термина иконостас. Термин иконостас је најмлађи, али је данас преовладао и користи се за олтарске преграде¹¹⁸.

У првим вековима олтарске преграде су најчешће биле парапетне плоче, које су делиле два простора. Предиконоборачки период је донео благе промене у стилизовању ових преграда. Ове преграде су добиле стубиће и архитравну греду која их је

---

¹¹⁷ О овом проблему писао је архимандрит Тихон Ракићевић у својој необјављеној докторској дисертацији: Олтарска преграда – иконостас од IV до средине XVII века, стр. 34-57

¹¹⁸ Ракићевић, Олтарска преграда, стр. 42-53

наткриљивала. У просторима између стубова немамо потврду да су постојале иконе. О изгледу ових раних олтарских преграда, највише можемо сазнати из неких сликарских остварења, или пак описа који су оставили писци из тог времена, као што су Јевсевије, Павле Ћутљиви, Константин Порфирогенит и други¹¹⁹. Олтарске преграде су рађене од разних материјала, од дрвета, које је било најчешће коришћено, од мермера, а било је и врло луксузних, рађених у сребру, злату или неком другом металу¹²⁰. Развој архитектуре храмова након иконоборства, као и развој ликовне уметности кроз иконопис, доводи до постепеног уметања икона у ове просторе и преграде. Олтарске преграде су се по вертикали прошириле једним редом икона¹²¹. Током каснијих векова у Русији оне су досегле до плафона храма, потпуно затварајући визуелни контакт између олтара и верних, и тако иницирајући нова тумачења, како самих олтарских преграда, тако и читавог богослужења.

2.4.3.1. Олтарске преграде у Србији

Олтарске преграде које су се градиле у храмовима у Србији у том периоду, следиле су устаљену праксу која је коришћена у храмовима Византијског царства. Можемо рећи да су се олтарске преграде, каква је сада у Студеници, усталиле почетком XI века. Оне обухватају читаву ширину храма. На украшеним парапетним плочама, стајали су стубићи, а преко њих је ишала архитравна греда, као конструкцијска веза. Двери нису постојале, а великим завесама су били затворени сви простори између стубова. Монументалне представе Христа, Богородице или неког од светитеља, украшавале су пиластре према наосу храма¹²². Бочни улази у олтарски простор нису имали врата, већ су или били отворени или преграђени завесама. Овај основни концепт олтарске преграде сачувао се кроз читав период којим се бавимо у овом раду. Током целог XII и све до краја XIII века, на основу сачуваних ликовних представа, или на основу остатака монументалних репрезентативних оквира престоних икона, по нашим

---

¹¹⁹ Ћоровић-Љубинковић, Средњовековни дуборез, стр. 9

¹²⁰ Ћоровић-Љубинковић, Средњовековни дуборез, стр. 10

¹²¹ Ово врло комплексно питање расправљано је у више наврата, а овде упућујемо на, поменути дисертацију оца Тихона

¹²² У Студеници, Милешеви и већини тадашњих храмова у Србији, то су Христос и Богородица, али имамо у Курбинову Христа и Светог Георгија, храмовни празник

црквама су се налазиле олтарске преграде без икона¹²³. Тек у другој деценији XIV века долази до осликавања икона на самим олтарским преградама, у просторима између стубова који носе архитрав. Као пример можемо узети храм манастира Старо Нагоричино, на чијој олтарској прегради су насликане иконе у току реконструкције храма у време краља Милутина¹²⁴.

Током бурне историје, већина олтарских преграда из овог периода је или уништена или у доброј мери оштећена. Ипак, имамо неколико успешних реконструкција и обнова првобитног изгледа олтарских преграда. У манастиру Жича, олтарска преграда је реконструисана пре више од 20 година, а у манастиру Студеница 2012. године је враћен првобитни изглед олтарске преграде. Ова олтарска преграда нам врло јасно сведочи о богослужбеној пракси из наведеног периода. Прекид развоја живота Цркве у Константиновом граду, после IV крсташког рата 1204. године, довео је до постепеног застоја уметничког изражавања, али пре свега развоја богослужења. Пошто није постојао центар на који ће се угледати, већина помесних Цркава у том периоду следе затечене литургијске, али и уметничке форме. Током XIII века у Србији Студеница постаје образац и градитељски узор за храмове који су касније изграђени, што можемо приметити на храму у манастиру Градац. Изглед олтарске преграде је овде поновљен скоро до у детаљ, исто као што је поновљен и сам изглед олтара. Доласком династије Палеолога у Константинополис, стварају се услови за настанак једног новог уметничког израза, који доводи до промена и на олтарским преградама. Велике иконе са источних пиластара храмова осликавају се и на олтарским преградама, и тако настаје део храма који данас зовемо иконостас.

2.4.3.2. Врата и завесе

Врата и завесе су били саставни делови олтарских преграда. Њихова симболика је била изразито старозаветна, а форма је преузета из античких грађевина.¹²⁵

---

¹²³ Ђоровић-Љубинковић, Средњовековни дуборез, стр. 14

¹²⁴ Ракићевић, Олтарска преграда, стр. 142

¹²⁵ Ракићевић 2016 А, стр. 250

2.4.3.3. Олтарска преграда као литургијски елеменат

Олтарска преграда, какву имамо у периоду до половине XIII века, потврђује одређену литургијску праксу. Она дели централни део храма од светилишта у које улазе само свештеници. Тамо се савршава Тајна Цркве у којој треба да учествују сви присутни. Визуелни контекст овде је такође битан, јер се верни у храму кроз олтарску преграду сједињују са дешавањима у олтару. У то време на прегради смо вероватно имали само иконе Христа и Богородице, насликане у високим проскинитарима, какве имамо данас у Студеници. Поворке разних светитеља у наосу храма су саставни део литургијски замишљеног сликарства. Оне су део деисисне композиције, у којој сви свети насликани у храму посредују својим молитвама пред Господом и Његовом Мајком, Пресветом Богородицом.¹²⁶ Ове иконе на прегради, ипак су биле саставни део темплона из овог периода. Оне усмеравају поглед вернима ка олтару и ишчекивању догађаја из њега. Ова јасна есхатолошка перспектива није прекинута олтарском преградом, већ својом отвореном формом стубића појачава ишчекивање Месије са Истока.¹²⁷ Као што је најављен муњевит долазак Сина Божијег са истока¹²⁸, исто тако и присутни на Литургији тај долазак могу предосетити и у постојању олтарске преграде, која их на то и упућује.

---

¹²⁶ Ракићевић 2016, стр. 188

¹²⁷ Ракићевић 2016, стр. 190

¹²⁸ Мт 24,27

2.5. Олтарски простори друге друге половине XII века

2.5.1. Немањине задужбине

Сам сазда манастире: прво у Топлици Светог оца Николе, и други тамо Свету Богородицу у Топлици. Потом опет сазда манастир Светог Георгија у Расу и свим тим манастирима сатвори управу као што треба. А после свих овај наш Свети манастир сазда, који и посвети имену Пресвете Владичице наше Богородице Добротворке, саздавши од мала и до велика, и села предаде манастиру заједно са другим правима, иконама и часним сасудама и књигама и ризама и завесама, и што је писано у златопечатној повељи његовој, а још је и у цркви написано на зиду, и са клетвом и с везом да нико не измени његова предања, као што слушате и у овим књигама напред о томе реч.¹²⁹ Овако је Свети Сава укратко описао градитељску делатност свога оца, Светог Симеона Мироточивог, набројавши четири храма изграђена у пероиду нешто дужем од двадесет година. Архитектонским решењима која су била под великим утицајима и са истока и са запада, одређен је даљи ток српске свештене архитектуре.

Ови храмови су доста проучавани и истраживани у претходних близу стотину година. Њихова узајамна повезаност у распореду и склопу простора,¹³⁰ њихова условљеност архитектуром како Истока, тако и Запада,¹³¹ савим је очекивана. Везе које је имао Немања са приморјем, али и са византијским областима, оставиле су траг на овим грађевинама.

Олтарски простори на задужбинама Светог Симеона Мироточивог добили су своју форму захваљујући архитектонским потребама храма, али своје облике много више дугују литургијским потребама самог богослужења. Манастирска богослужбена пракса, која је сигурно преовладала у Србији у том периоду, између осталог, условила је и грађење оваквих олтарских простора. Наслеђено стање тешко је потпуно реконструисати на основу писаних текстова, с обзиром на мали број рукописа. Можемо претпоставити да је литургијско наслеђе из кирилometодијевског периода у то

¹²⁹ Свети Сава, Сабрани списи, стр. 98

¹³⁰ Шупут 1998; Кораћ 1995

¹³¹ Кораћ, Између Византије и Запада

време сигурно још увек постојало. Језик којим је писао Свети Сава био је у извесној мери директни изданак словенског књижевног језика насталог крајем IX века.¹³²

Још на почетку развоја словенског богослужења, оно је носило манастирске печате и зависило је од манастирског поретка. Већина преведених текстова била је у основи западновизантијско литургијско предање, а не константинопољско. За словенске богослужбене књиге из IX и X века, можемо рећи да су сродне са богослужбеним текстовима насталим на територији јужне Италије и Палестине.¹³³ Словенско богослужење византијског обреда од почетка је било манастирско, на шта указује распоред читања јеванђелских текстова, поредак сачуваних преведених и оригиналних словенских химнографских текстова, као и структура служби дневног круга богослужења у којима су се ови текстови налазили.¹³⁴

Скоро у потпуности непознат катедрални систем богослужења, вероватно је узрок и овако формираним олтарским просторима. Протесис и ђаконикон су још увек грађени као један простор са олтаром. Иако у неким случајевима одвојен, као у Студеници, Ђурђевим ступовима, или Светом Николи у Топлици, ови простори су били јединствени. Одвојеност пастофорија није била потпуна, јер је у овим храмовима олтарски простор био суштински из једног дела. Нису постојали зидови који су делили ове просторије од олтара, већ су само одвојени високим сводовима у горњим зонама храма. За овај период је карактеристично да је већина храма једнобродна, са јединственим олтарским простором, у коме се малим нишама у зидовима одвајао простор за вршење предложења. Такви храмови су често грађени и у приморју, као што је храм Светог Михаила на Стону.¹³⁵ Примери оваквог градитељства могу се видети и у унутрашњости државе. У долини Лима су изграђени храмови Светог Великомученика Георгија у селу Мажићи, или храм у селу Мили код Пријепоља.¹³⁶ У ову групу спада и храм Светог Георгија у Подгорици. Храмови у Котору - Светог Апостола Луке и Свете Марије, иако су изграђени после Немањиних задужбина, следе архитектонска решења свог времена и не развијају олтарски простор у више делова.¹³⁷

Храмови које је подигао Стефан Немања били су монументални, па су због тога имали и делимично развијенији олтарски простор. Овакво грађење олтарског простора сигурно је настало под утицајем византијске архитектуре. Развијени олтарски простори

---

¹³² Савић 2016, стр. 236-237

¹³³ Пентковски 2016, стр. 60-70. 72

¹³⁴ Пентковски 2016, стр. 71

¹³⁵ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 147

¹³⁶ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 149

¹³⁷ Нешковић, Ђурђеви ступови, стр. 151

су били уобучајена и подразумевана архитектонска решења источног дела хришћанског храма. Цркве грађене у периоду после почетка XI века указују на такву архитектонску праксу. Храм у манастиру Христа Хоре у Константиновом граду један је од најпознатијих храмова изграђених у то време и такође има троделни олтарски простор. Овакав распоред просторија следе и друге велике и значајне грађевине овог периода, између осталих и црква Преподобног Луке у Фокиди. Мноштво других храмова изграђених у периоду владавине династије Комнина, на исти начин решава распоред просторија у олтарском простору.¹³⁸

---

¹³⁸ Krautheimer, *Early Christian*, стр. 393

2.5.2. Положај часних трпеза у односу на горње место и сапрестоља у храмовима изграђеним у XII веку

Часне трпезе имају своје унапред одређено место у храмовима. На основу положаја часних трпеза у храмовима из овог периода, открива нам се однос и према богослужењу. Пошто су сви ови храмови изграђени у манастирским срединама, и место часне трпезе указују на манастирско богослужење. Током друге половина XII века у Србији су градови били врло ретки. Приморски део државе био је под јаким утицајем западне културе, и у том делу градови су били бројнији. Тадашња престоница Рас, један је од ретких градова у унутрашњости. Краљ Стефан Првовенчани касније је освојио Призрен. Градске средине су биле веома ретке¹³⁹, па самим тим и градских храмова није било пуно. Ово потврђују и храмови које је подигао Стефан Немања, јер су сва четири храма били манастири. Они нису били предвиђени за честа епископска богослужења. На то нас упућује и положаји часних трпеза у олтарима ових храмова. У то време није било више од два епископа у Србији. *Територија средњовековне Србије била је тада у црквеном погледу под јурисдикцијом католичке Барске архиепископије, у области приморских градова у Зети, а охридске цркве у унутрашњости земље. Град Котор је био под духовном влашћу надбискупије у Барију, у Италији.*¹⁴⁰ У унутрашњости државе постојале су од раније три епархије: Рашка, Липљанска и Призренска.¹⁴¹ Липљанска и Призренска епархија нису биле целе у саставу Србије за време Стефана Немање, већ је њихову територију заузео Стефан Немањић у првој деценији XIII века.

Часне трпезе су постављене у централни део олтарских простора ових храмова, што је и уобичајено. Ипак, положај Часне трпезе у Богородичином храму у манастиру у Студеници, даје нам једну другачију слику. Он је прилично померен ка источној апсиди и простор између часне трпезе и горњег места је мали. Горње место нема довољно простор да неко може да седне на њега, што указује да је ту било извесних преправки, вероватно још пре осликавања храма, или у току самог осликавања. Надамо се да ће додатна истраживања овог дела олтарског простора потврдити ове претпоставке. Горње место изгледа као да није планирано, већ да је накнадно

¹³⁹ Дероко, Средњовековни градови, стр. 14-21. 71-75

¹⁴⁰ Јанковић 1979, стр. 73

¹⁴¹ Јанковић 1979, стр. 82

дозидано, и да му недостају степенице за седиште, које је прилично уздигнуто у односу на под храма. Чак и парапетни венац у олтару има два нивоа, и у једном делу се спушта за неких 15 центиметара. Таква разлика се примећује и у поду самог олтара, где у источном делу видимо да је вршено нивелисање овог простора. Овом нивелацијом је под целокупног олтарског простора сведен на исти ниво, вероватно тако што је источни део спуштен на висину нивоа ближе олтарској прегради. Уједначавање потврђују видљиви остаци непокривеног дела зида мермерним парапетом, на позицији нивоа пода, испод ниша протесиса и ђаконика. Овај захват је вероватно извршен у време Савиног боравка у Студеници, па ћемо о томе говорити касније. Чини се да је олтарски простор у манастиру Студеница био врло непогодан за архијерејско богослужење, и зато смо мишљења да Богородичиног храма није ни био предвиђен за седиште епископа.

Упоређујуће олтарске просторе осталих храмова изграђених у овом периоду, можемо видети сличну ситуацију. *Олтарски простор цркве Светог Ђорђа спада у најслабије очуване делове грађевине. Он је и пре Другог светског рата био у великој мери порушен. Упоредном анализом олтарског простора цркве Светог Ђорђа и цркве Светог Николе код Куршумлије, потврђена је зависност решења олтарског простора цркве Светог Ђорђа од истог простора на цркви Светог Николе.*¹⁴² Храм Светог Великомученика Георгија има врло узак олтарски простор. Средишни део олтарског простора у свом најширем делу имао је мање од три метра, по мерењима 2,86м.¹⁴³ На том простору врло тешко би било сместити часну трпезу и горње место са сапрестољима. Ову претпоставку потврђују и археолошка истраживања која не откривају остатке ових делова у олтарском простору.

Олтарски простор храма Светог Николе код Куршимлије, такође је малих димензија, мањих него у храму Светог Георгија. У односу на исти простор храма Светог Георгија у Расу, који се шири ка истоку, у храму Светог Николе олтарски део има три паралелне целине, тако да и у храму у Топлици није постојао простор за постављање горњег места и сапрестоља.

Храм Богородице Градачке, у данашњем Чачку, такође је подигнут у овом периоду. Олтарски простор овог храма је нешто пространији, али ни на њему немамо

---

¹⁴² Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 58

¹⁴³ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 58

остатке горњег места и сапрестоља. Храм који је више пута био преправљан и дозиђиван, својим олтарским решењима следи остале храмове и врло је сличан њима.

У исту групу споменика, коју чине црква Светог Николе, Ђурђеви Ступови, Богородичина црква у Студеници, а по свему судећи и Богородица Градачка (Чачак), по сличности плана и просторног решења спада још само црква Свете Марије на острву Мљету.¹⁴⁴ Ни на овом храму немамо развијен олтарски простор са сапрестољима и изграђеним горњим местом.

Олтарске преграде из овог периода, нажалост, нису сачуване. На храмовима у Топлици, Свете Богородице и Светог Николе, услед великих оштећења, није сачувано ништа од детаља са олтарске преграде. Иста је ситуација и са храмом Светог Великомученика Георгија у Расу. Олтарска преграда у Богородици Градачкој у Чачку, такође није преживела многобројна уништавања током векова. Студеничка олтарска преграда настала је почетком XIII века, па ћемо је узети у разматрање у следећем поглављу.

Посматрајући све храмове подигнуте у овом периоду, можемо закључити да постоји узајамна зависност израде олтарских простора у овим храмовима. Сви су карактеристични по својим малим димензијама и сведеним инвентаром, осим Студенице која има нешто већи простор, и тиме указују да нису били предвиђени за епископска богослужења у њима.

---

¹⁴⁴ Нешковић, Ђурђеви Ступови, стр. 133

2.6. Олтарски простори у XIII веку

Повратак Саве у Србију, 1207. године, представља почетак једног новог периода у животу овог великог светитеља. Дошавши у Србију, већ као архимандрит,¹⁴⁵ и са већ јасним намерама за организовање Цркве у Србији¹⁴⁶, Сава предузима неколико врло важних активности у том правцу. Између осталог, *тада и велику цркву Вазнесења Господњег у Жичи, која се зове архиепископија, почеше зидати, и многе друге цркве, мале и велике, свети сазида док остаде архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту своје владавине слави Бог.*¹⁴⁷

Манастир Жича је саграђен на пажљиво одабраном месту, и за разлику од много храмова из овог периода¹⁴⁸, на месту које није раније било место молитвеног сабрања. Архимандрит Сава улаже велики труд и бригу за зидање овог храма. *Једном, када је дошао са самодржцем да види оне који зидају Архиепископију, јер многе раднике зидаре и веште мраморнике беше довео из грчке земље, и сам с њима пребивајући учаше их да украсе цркву по вољи његовој.*¹⁴⁹ Овај кратки запис, првог од Савиних животописаца, Доментијана, у ствари потврђује велику бригу светитеља и старање да се у Србији све припреми за остварење велике идеје. Највише пажње усмерено је на украшавање и изграђивање манастира Жиче. Овај манастир је грађен са идејом да ће у њему бити седиште нове Архиепископије.

На храму Светог Спаса у Жичи, присутне су новине у зидању олтарског простора. Претходни олтарски простори су били изузетно малих димензија. Није немогуће, да је Свети Сава мајсторе мраморнике, који су радили на Жичи, ангажовао и при сређивању парапетних делова у храму Пресвете Богородице Студеничке. У претходном поглављу смо говорили управо о неким радовима у олтарском простору манастира Студеница, који сигурно нису изведени у време зидања храма, већ нешто касније. Истраживања би требало да покажу да је управо Свети Сава, када је дошао у Студеницу и тамо се настанио, покренуо одређене радове и у олтарском простору. Сликарство у Студеници је датирано управо у период непосредно по повратку Светог Саве у Србију, и зато се и ови радови мраморника могу сместити у исто време. Колико

¹⁴⁵ Доментијан, Животи, стр. 112; Теодосије, Житија, стр. 158-159

¹⁴⁶ О овоме нешто касније у посебном поглављу

¹⁴⁷ Теодосије, Житија, стр. 173

¹⁴⁸ Свети Апостоли у Пећи, Ариље, Богородица Хвостанска и други

¹⁴⁹ Теодосије, Житија, стр. 173

нам је познато, горње место и сапрестоља у Студеници нису археолошки истражена. Посматрано у целости, овај део можда не одговара првобитној замисли олтарског простора. На ово нас највише наводи садашњи положај горњег места, које је зидано каменим блоковима који излазе из нивоа читаве конструкције овог дела. На овакво горње место сигурно нико није могао да седне, јер је веома уздигнуто, а није било простора од часне трпезе до горњег места да би се ту поставио неки степеник. Надамо се да ћемо у будућим археолошким истраживањима овог простора сазнати какав је био првобитни обли, јер би могао показати намеру Светог Саве да и овај олтарски простор уреди по својој замисли, не само сликарским, већ и просторним решењима.

Олтарски простор Дома Спасовог у Жичи обogaћен је новим детаљима у односу на до тада грађене храмове у Србији. Сасвим је јасно да је Свети Сава иницирао дограђивање протезиса и ђаконикона уз олтарску апсиду овог храма.¹⁵⁰ У олтарској апсиди постоје две мале нише, од којих је северна могла бити предвиђена за предложење у првобитној замисли храма. Оне су сигурно постојале у трећој деценији XIII века, јер на њима има остатака првобитног сликарства из времена Светог Саве.¹⁵¹ На основу археолошких истраживања и ранијих сведочанстава, простори протезиса и ђаконикона су поново изграђени почетком деведесетих година прошлог века. Немогуће је да су имали свог патрона,¹⁵² јер су ови простори служили као помоћни литургијски простор и у њима никад није служена Света Литургија, за разлику од параклиса у другим, западним деловима храма. Олтарски простор је изградњом ових пастофорија добио прилично велико проширење за све Литургијске радње, предвиђене богослужбеном праксом овог времена. Свети Сава овај простор прилагођава новим условима, свечаног, архијерејског богослужења, и олтарском простору даје нове димензије. Ширина и дубина олтарског простора поготово ће добити на значају његовим осликавањем и изградом олтарске преграде. Тиме ће овај простор добити пун литургијски израз и свим својим деловима указати на основне замисли његовог идејног творца. Ослобађајући сам централни олтарски простор за литургијско богослужење, и уклањајући из њега све споредне и мање важне детаље, указује се на значај централног богослужење Цркве, Свету Литургију.

Још један, врло важан детаљ олтарског простора Дома Спасовог у Жичи је горње место. *За разлику од задужбина Стефана Немање и већине цркава сазиданих после*

---

¹⁵⁰ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 124-126

¹⁵¹ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 122

¹⁵² Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 126

*Дома Спасовог, где је ниша за епископско седиште укључена у удубљење у оквиру којег је формиран апсидални прозор, овде је она самосталан, доследно уобличен мотив који изгледом и местом у целини постројењу подно конхе даје свечан изглед*¹⁵³. У односу на остале храмове из овог периода, ово епископско седиште има и велике димензије, које је управо припремљено за новог предстојатеља Цркве у Србији.

Сликарство манастира Жиче је побуђивало велику пажњу историчара уметности и богослова. Историјске неприлике су оставиле великог трага на Дому Спасовом. Данас храм Вазнесења нема ни пола живописа којим је био прекривен у XIII веку. Остаци из овог периода су највише сачувани у певничким просторима, али постоје и неки фрагменти у олтарском простору, а то су неки парапетни украси у нижим зонама. Сликарство олтарског простора из Жиче, касније је поновљено у распореду композиција у Светим Апостолима у Пећи. Ови програми су били колико подударни, исто тако и врло особени у избору места осликавања неких детаља, на пример причешћа Апостола.¹⁵⁴ Ипак, на основу анализа, установљено је да су олтарска преграда и сликарство у олтарском простору манастира Жиче рађени у исто време.¹⁵⁵ Сликарство у олтарском простору је детаљно планирано. На основу садашњих представа, не можемо са сигурношћу тврдити да тренутни распоред у потпуности понавља распоред првобитног сликарства.¹⁵⁶ Композиције су вероватно поновљене, као и општи распоред представа светитеља, али нису поновљени ликови истих светих отаца. Ово потврђује представа Светог Климента Охридског, чије се осликавање у храмовима у Србији појављује тек почетком XIV века.¹⁵⁷

У овим сликарским решењима врло је интересантан низ од осам отаца Цркве, који су насликани у зони испод литургијске поворке великих отаца. Ове представе су насликане у облику фреско-икона, што није био редак случај, мада не и у олтарским просторима на овом делу.¹⁵⁸ Осликавање овог дела олтарског простора, који је био у најнижој зони, и можда у идентичној висини са архијерејом који је предстојатељ сабрања у Жичи, указује на идеју прибарања српских архијереја реду великих архијереја Цркве. Овде Свети Сава себе, а у даљем низу и све наредне архиепископе, поставља у исти ред са великим оцима Цркве, и на тај начин упућује на одговорност управљања Црквом. Овим се и сви присутни поучавају о јединству и саборности

---

¹⁵³ Радујко 2003, стр. 95

¹⁵⁴ Војводић 2011, стр. 33

¹⁵⁵ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 124

¹⁵⁶ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 246

¹⁵⁷ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 247

¹⁵⁸ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 246

Цркве, возглављене у Епископима који служе Свету Литургију. Архиепископ српски постаје сапрестолник свим архијерејима Цркве. У избору ових светитеља можемо препознати три теме о којима говори ово сликарство. Најпре се кроз читаву историју јасно показује континуитет јерархије и Цркве на земљи. Друга тема представљена овим сликарством је јединство помесне и васељенске Цркве. Она је изражена представама епископа разних помесних Цркава у литургијском простору. Трећа, такође врло важна тема, је улога Цркве и њеног предстојатеља у очувању и истини праве вере, наслеђене преко великих отаца Цркве и Васељенских Сабора.¹⁵⁹ Велики борци за истину православне вере, који су насликани на овим фреско-иконама су Прокло, Герман, Тарасије, Никифор и Методије, од којих су четворица из периода борбе за поштовање икона. Молитвено сећање на њих на богослужењима у Србији је врло често и проналази се и у српским текстовима Синодика Православља.¹⁶⁰ Поред ових светитеља, врло су упечатљиве представе још двојице отаца у овом низу. Ту је Јаков Брат Господњи, први епископ Јерусалима и први епископ Цркве. Други у низу првих епископа је Митрофан, који је био епископ Византиона у време изградње новог града од Константина Великог. Он је познат и као први патријарх Константинопоља. И овим је Свети Сава хтео да покаже да је архиепископ Цркве у Србији у чврстој повезаности и апостолском прејемству са важним епископским катедрама. У овом случају се истичу две мајке Цркве, прва Црква јерусалимска, као мајка свих Цркава, а друга константинопољска, као мајка Цркве у Србији.

Док су још били у току радови на Жичи, почела је градња манастира Милешеве. Архитектонски склоп храма је у великој зависности од Спасовог Дома у Жичи. Храм је посвећен истом празнику и у многомо понавља распоред просторија. Градња овог храма везује се за сам крај друге, или почетак треће деценије XIII века. Једну врло важну карактеристику примећујемо и на овом храму у погледу израде олтарског простора. И овде, као и на Жичи, олтарска апсида је већ била изграђена до одређеног нивоа, или је можда била и цела завршена, када се почело са зидањем помоћних олтарских одељења. Баконикон и протезис нису започети у исто време кад и остали делови храма. Исти распоред зидања смо већ уочили на Жичи, са претпоставком да је на израду ових просторија директно утицао Свети Сава. Истим следом ствари, и на храму Вазнесења у Милешеву видимо утицај Светог Саве на просторна решења. Разлика је што су на милешевском храму ове просторије завршене апсидама, а на Жичи

---

¹⁵⁹ Радујко 2003, стр. 102

¹⁶⁰ Радујко 2003, стр. 111

су правоугаоног облика. Читав храм манастира Милешеве се благо шири од запада ка истоку, тако да се олтарски простор завршава врло широком олтарском апсидом. Због мале ширине трансепта, пастофорије су такође малих димензија.

ДРУГИ ДЕО

3.1. Утицај Литургије на развој олтарског простора у храмовима с краја XII и прве половине XIII века

У првом делу рада навели смо одређене податке које се тичу свештених грађевина, односно олтара изграђених крајем XII и у првој половини XIII века. Видели смо да развој ових грађевина следи традицију наслеђену у оквирима тадашњег времена и културе простора који обрађујемо. Рашка држава, концентрисана на брдски део старог Раса и приморски део Зете и Хума, наследила је градитељске предлошке источних мајстора, али и детаље пореклом из западног света. Архитектонска решења у овим храмовима, указују на припадност свету у ком је Србија живела у том периоду. Детаљи, као и одређена просторна решења указују на одређени степен оригиналности ове архитектуре.

Ми ћемо се овде бавити богослужбеним утицајима који су довели до развоја олтарског простора у храмовима грађеним у овом периоду у Рашкој држави. Свети Сава је обележио овај период својим учествовањем у свакој сфери живота Цркве и државе. Његово васпитавање на Немањиним двору било је под великим утицајем хришћанске литературе која му је била доступна.. Упознао се са монашким начином живота, због чега је напустио родитељки дом и послушање које је добио од оца. Наставак његовог живота на Светој Гори, дао му је могућност да се на одличном извору упозна са мноштвом врлина која је собом носио монашки подвиг, али и да сазна за друга дела светске културе позната грчком свету, коме је припадала и Света Гора. Та богатства вере, мудрости, уметности, Сава је пренео касније и у Србију и поставио чврсте темеље једног здравог друштва. Темељи су почивали на личности Богочовека Исуса Христа, и подразумевали су Божији благослов човеку кроз његово назначење у свету, али су подразумевали и људске снаге садејствујуће Богу, као једино могуће узрастање и улепшавање човековог постојања. Ове темеље Свети Сава је украсио многим својим врлинама и подвизима и његови утицаји данас се могу видети у нашем

друштву. Напојен са непресушног источника познања Христовог, Сава је све што је имао предао свом народу и запечатио га знаком Христовим.

О овим утицајима, као и о богослужбеном наслеђу осталом од Светог Саве, говорићемо у другом делу нашег рада. Овде се треба још једном подсетити значаја уређивања и организовања помесне Цркве у Србији, па ћемо на самом почетку овог дела говорити о том важном сегменту Савиног подвига.

3.2. Организовање помесне Цркве у Србији

3.2.1. Политичке и црквене прилике у окружењу

Велику прекретницу у развоју српске државе обележиле су две личности, Свети Симеон Немања и Свети Сава. Крајем XII и почетком XIII века на просторима Балканског полуострва десиле су се велике промене. Развој словенских држава био је врло убрзан, делимично због опадања моћи самог Византијског царства, али и због јачања ових држава. Трговина и комуникација са другим државама била је све чешћа. У појединим областима, господари су и браковима везивали своје интересе са интересима себи надређених држава.

Недвосмислено је да су највећи проблеми настали након крсташког освајања Константинопоља 1204. године. Центар целокупног Истока био је уништен, и било му је потребно преко пола века да се поврати. Ипак, од тог времена ствари за све балканске народе кренуле су другачијим током. Византијско царство више није била сила око које се све окретало. То су увидели и сви обласни владари у унутрашњости царства. Српски владар Немања већ се био прилично осамосталио, тако да је пад Цариграда само убрзао већ започете процесе.

Након пада Цариграда и неколико година унутрашњих немира у Србији, после повратка Светог Саве са Свете Горе, настао је период врло великих дешавања за једну младу државу. Било је потребно само неколико мирних година да би се држава стабилизовала. У тој стабилној држави боравио је и Свети Сава, који се трудио да по Србији сазида што више храмова. Теодосије нам сведочи да *пошто је српска земља тада била веома пространа, благочастије вере ширило се свуда по њој молитвама светих отаца Симеона и Саве.*

Тада и велику цркву Господњег Вазнесења у Жичи, која се зове архиепископија, почеше зидати, и многе друге цркве, мале и велике, свети сазида док остаде архимандрит у Студеници, не само камене него и дрвене, да се на сваком месту своје владавине Бог слави.¹⁶¹

---

¹⁶¹ Теодосије, Житија, стр. 173.

Након вишедеценијске борбе, Немања је успео да створи врло стабилну жупанију, тако да је крајем XII века могао без колебања да се повуче у Свету Гору и да препусти трон свом сину Стефану. Овај његов чин, подстакнут поступком његовог најмлађег сина Саве, одредио је будућност једне владарске породице. Иако на граници два света, Истока и Запада, на вододелници две културе, мистичне и практичне, Србија је трајно остала везана за оно што је добила са Истока. Оваква оријентација оца и сина утицала је да се српски народ уврсти у традицију и културу царства са седиштем у Новом Риму, Константиновом граду, Цариграду.

Овде је важно поменути статус и организацију Цркве у Србији у време које претходи деловању Светог Саве. Територија Србије је од VI века припадала црквеној надлежности Јустинијане Приме, која је у том периоду била под римском Црквом. Касније, током бурних периода досељавања Словена и промена граница и територијалних надлежности и претензија Рима и Цариграда, настала је подела којој тешко можемо повући границе, како временске, тако и територијалне. Поред тога што је цар Лав III 732. године предао читав Илирик цариградском патријарху, Рим је и даље Балканско подручје сматрао својом територијом, и слао је своје епископе на те просторе.

Оснивање великих центара у каснијим периодима дало је велика права епископима тих градова. Тако се почетком XI века уздигао Охрид, нешто касније Бар и Дубровник¹⁶². Сви су у одређеним тренуцима претендовали и на територију Србије, а то се вероватно интензивирало почетком XIII века, са пропашћу Константинополиса 1204. године. Ставови тих епископа најбоље се виде из односа охридског архиепископа Димитрија Хоматијана према Светом Сави и његовом деловању на организовању Цркве у Србији и приморју. Охридски архиепископ се називао и архиепископ Јустинијане Приме, иако са тим градом никакве везе више нису постојале.¹⁶³ У сукобима Никејског царства и Епирске деспотовине, Димитрије је касније крунисао Теодора 1224. године и изразио претензије да наследи и цариградски патријаршијски трон. У таквом метежу, Свети Сава је само мудрошћу Светог Духа одабрао да помоћ потражи од Никеје, тада најудаљенијег центра, али свакако јединог меродавног за оно што је он тражио. Касније историјске околности показале су да је Свети Сава био потпуно у праву.

---

¹⁶² Калић 1979, стр. 27-53

¹⁶³ Острогорски, Византија и Словени, стр. 174

3.2.2. Потребе за помесном Црквом

Припреме за организовање Цркве у Србији биле су дуге. Већ смо навели Теодосијево кратко навођење о зидању храмова у том периоду. Свети Сава се на Светој Гори врло добро научио шта је хришћанство и шта значи бити истински хришћанин. Схватио је да је литургијско сабрање центар живота хришћанске Цркве, и да је Литургија извор сваког благочашћа, сваке врлине и свега онога што краси живот једног човека. У Србији тада није било пуно храмова, а претпостављамо да је и већина богослужења била на грчком језику, у приморју можда и латинском, народу у Србији свакако страном.

Најважнији мисија Светог Саве била је да народ доведе у храмове и да их образује у истинском духу хришћанства. Увидео је да се узрастање у вери може очекивати само ако се народ буде сабирао у храмове, и ако на тим сабрањима буде у потпуности разумео речи Господње.

У претходном периоду поводом овог проблема углавном се говорило са правне тачке гледишта. Чини се да је у другом плану остала намера Светог Саве, да народ на овим просторима на којима је живео, што боље и садржајније прихвати веру Христову. Др Благога Гардашевић¹⁶⁴, говорећи о овом проблему, наводи да су два мотива била пресудна за организацију помесне Цркве у Србији. То су државна самосталност и територијална удаљеност Србије од великих епископских центара.

Много је фактора који су утицали на Светог Саву да крене у организацију Цркве у Србији. Формирање самосталне државе којој је потребна и самостална Црква, која је у јединству са осталим православним Црквама. Удаљеност од центара - Охрида, Солуна, или Цариграда, тј. Никеје у то време. Један од фактора је и опасност од хеленизације српског народа, као и ограђивање од могућих утицаја са Запада. Ипак, сматрамо да је основни мотив овог светитеља био управо брига за напредак и усавршавање у вери народа који је живео на просторима Рашке, Зете, Травуније, Хума. На овим просторима већинско становништво је било српско, али је ту био и део несрпског живља, нарочито у приморском делу државе. О овој жељи Светог Саве сведочи Доментијан да *имајући једну вољу да испуне (Сава и Стефан) хотење Оца и Сина и Светога Духа, и да му предаду чеда свога отачаства која су процвала разним цветовима, добром вером и чистотом богољубља, и да му спреме савришен народ,*

---

¹⁶⁴ Гардашевић 1977, стр. 38-40

наоружан истинитим покајањем¹⁶⁵. Ово сведочанство јасно говори о намери Светог Саве и жељи да сабере у Цркву народ у Србији.

3.2.3. Деловање Светог Саве

Свети Сава је сигурно врло рано почео да размишља о новом организовању помесне Цркве у Србији. Подизање манастира Жиче било је врло важан моменат у овој припреми. Храм је почео да се гради врло брзо по Савином повратку из Свете Горе са моштима свога оца, Светог Симеона Мироточивог, бившег великог жупана Рашке државе. Можемо претпоставити да је Свети Сава већ тада имао намеру да на том месту буде будући центар духовног живота. О овоме имамо прилично чврсто уверавање из биографија Светог Саве. Наиме, оба живописца Савина описују један догађај који указује на његово будуће деловање. Недуго после уснућа Светог Симеона, он се јавља свом сину, Светом Сави у сну и објављује му његово равноапостолско назначење. Доментијан овако описује виђење Светог Саве:

... Радошћу радуј се, изабрани сасуде Духу Пресветоме Христом назнаменани, помазани апостолском благодаћу још пре твога рођења, чијег ћеш се учења и стојања у збору јавити саопитник.

И подобећи се оним сунчаним зракама које су оптекле крајеве васељене, неиститане путеве Владике свога, које на земљи походи својим пресветим ногама, све ћеш оптећи и поклонићеш се свима светим стопама његовим, и написаћеш сва страдања његова на таблицама богољубивог срца твога, и света душа твоја биће престо томе самоме, и Господ који царује у векове биће с тобом.

И примићеш Богом јављену благодат на истоку, и власт на земљи да вежеш и да дрешиши грехе човечанске.

И земље и градове оптећи ћеш, као Игњатије Богоносац, проповедајући чисто учење Христово, и на земљи и на небу узвеличаће име твоје.

И научићеш своје отачаство побожности, и показаћеш многим узоре врлине, и многи ће кроза те познати Бога истинитога и твојом добром речитошћу доћи ће на истинито покајање.¹⁶⁶

---

¹⁶⁵ Доментијан, Живот, стр. 114

Врло слично овом опису виђења, Теодосије сведочи о догађају:

... Али ћеш се прво апостолском благодаћу и влашћу од Бога на земљи обогатити, да везујеш и разрешијеш кривице људских сагрешења, и своје отацтво светитељством напасавши, просветливши и научивши, вером и правдом и покајањем ка Христу привешћеш људе своје... и сва законоположења Христова која су наздању апостола у отацтву ти испунивши доћи ћеш к нама...¹⁶⁷

Ово виђење је сигурно подстакло Светог Саву да крене са припремама за уређење Цркве на територији Рашке државе. Свети Сава је дошао са моштима светог Симеона у Србију, учествовао је у почетку градње храма Светог Спаса у Жичи, обилазио је све крајеве државе и надгледао подизање многих храмова у њима и постављао је крстове на разним местима, где није могао подићи храм. Све ово је почетак светитељевог деловања са жељом да организује Цркву у Србији. Он је искористио боравак у Србији да што боље организује црквени живот. Највећи радови су предузимани у погледу умножавања броја храмова у којима ће се сабирати народ. Свети Сава је припремао Жичу за центар будуће архиепископије. Боравећи у Студеници као архимандрит, надгледао је подизање Жиче и врло детаљно учествовао у опредељењу будућих решења за овај храм. Ипак, коначни радови на украшавању храма биће изведени тек након Савиног повратка из Никеје.

Да ли је Дом Спасов био у самом почетку замишљен као будући центар архиепископије, тешко је рећи. Сима Ћирковић¹⁶⁸ се не изјашњава до краја по овом питању. На основу наведене визије и јављања Светог Симеона Мироточивог свом сину, претпоставимо да је ова намера већ постојала и да је Свети Сава размишљао и о месту за седиште архиепископије, можда и пре него што је дошао у Србију око 1207. године.

Свети Сава долази из Свете Горе као архимандрит, јер *Никола јерисошки и Михаило касандријски и Димитрије адрамеријски, служивши Свету Литургију у Солунској митрополији, у Светој Софији са својим митрополитом Костадијем (Константин Месопотамит), а са њима и тај блажени кир Сава, и благословивши га, и сатворише га архимандрита, и дадоше му носити набедреницу и наруквице. А ово сатворише по смотрењу Бижсијем и по својем грчком закону, да буде архијереј.*¹⁶⁹ Овај догађај, Савин животописац, већ види као најаву архијерјског чина, а тиме указује на

---

¹⁶⁶ Доментијан, Живот, стр 101.

¹⁶⁷ Теодосије, Житија, стр. 147.

¹⁶⁸ Ћирковић, Жича, стр. 12

¹⁶⁹ Доментијан, Живот, стр. 112

будућу Савину делатност у Србији, која се и кретала у правцу остваривања те идеје. Место које је Свети Сава заједно са својим братом изабрао за седиште архиепископије било је удаљено од осталих центара тадашње државе, самим тим спремно да понесе нову мисију коју јој је Сава наменио. Жича је постала духовни центар и то је била све до потпуног премештања седишта у Пећ. Чак и касније, Дом Спасов у Пећи биће често у сенци Дома Спасовог у Жичи. И данас, Света Жича, после осамсто лета постојања, остаје оно што је Свети Сава замислио да буде, Светило свим хришћанима на овом подручју.

Свети Сава борави десетак година у Србији, да би је око 1217. године поново напустио и кренуо пут Свете Горе. *И дође Богом послано време, и Бог подиже суд на победу, и поведе слугу свога, хотећи га прославити већом чашићу. И поставивши ту (у Студеници) игумана уместо себе, и предавши му Богом поверено стадо, и сам помоливши се пресветој Богородитељници, и помазавши се благословом Преподобнога, и обичном љубављу целова његову свету раку, и благослови народ свога отачаства, и пошто брат његов није хтео, и против његове воље одлучи се од њега.*

*И опет се врати у обична пребивалишта, у села Свете Богородице, у Свету Гору, непрестано вођен Светим Духом.*¹⁷⁰ Свети Сава одлази у Свету Гору у врло смутним временима за Србију. Исте године Стефан је добио круну са запада. Свети Сава, његов млађи брат, тај догађај је можда схватио као могући увод у прозападну оријентацију будуће државне политике. Исток је био прилично уздрман и разједињен, али је Сава, веран отачким предањима Цркве, хтео да предупреди могуће негативне последице ових догађаја по Србију. Боравивши претходних десет година у Србији, урадио је много, и заједно са братом Стефаном поставио државу на чврсте ноге. Његов одлазак у Свету Гору имао је већ унапред одређен циљ, наставак припрема за организовање Цркве на територији Србије. Чекао га је обиман рад на припреми канонског уређења Цркве, а такође и на уређењу богослужбених система и правила богослужења у храмовима у Србији. О поретку служења ћемо говорити у једном од наредних поглавља, а овде ћемо детаљније говорити о канонским условима и припремама за стварање тих услова од стране Светог Саве.

Сигурно да је Свети Сава одлично познавао византијско правно наслеђе, а још боље каноне Свете Цркве. Писање Типика манастира Хиландара и Студенице подразумева одлично познавање свих тадашњих правних норми, како црквених, тако и

---

¹⁷⁰ Доментијан, Живот, стр. 130-131

државних, али и богослужбених. Припрема за канонско уређење Цркве у Србији вероватно тече већ у овом времену, али свој коначни облик добија после враћања Светог Саве са хиротоније у Никеји 1219. г. *И ту оставиши колико хтеде* (у Филокалу у Солуну), *преписа многе књиге законске и о исправљењу вере, које требоваше његова Саборна Црква.*¹⁷¹ Већ познати Номоканон¹⁷² Свети Сава је припремао вероватно још пре него што је хиротонисан. За једно такво дело, сигурно је било потребно времена да се састави и да се прилагоди приликама које су биле и у Србији и у окружењу. Без обзира на окружење, које је све више било латинско, Сава је и кроз овај текст у потпуности показао своје опредељење ка предању Цркве на истоку, тада са седиштем у Никеји. Иако су све византијске институције измештене из престонице, која је под окупацијом већ 15 година, а утицај са латинског запада је све јачи и у окружењу, Сава својим деловањем фактички проширује надлежности патријарха у Никеји, а самим тим и углед Никејског царства.¹⁷³

3.2.4. Добијање архијерејског чина

Овде ћемо само навести детаљан опис добијања архијерејског чина, који је оставио Савин биограф Доментијан.

И када је био нарочити дан, и када се патријарх обукао по чину велике васељенске цркве са многим митрополитима и епископима и са поповима и ђаконима, био је приведен и овај преподобни кир Сава на освећење, и руком свеосвећеног весељенског патријарха Германа (хиротонисао га је Манојло Сарантин, тадашњи патријарх – грешка вероватно преписивача¹⁷⁴) и заповешћу цариградскога цара кир Теодора Ласкара би постављен за архиепископа...

И када је била свршена света и божанствена служба, изиђе богоносни кир Сава преизобилно удостојен благодати Светога Духа...

И свечасни патријарх држаше све дане богоноснога код себе, колико остаде ту са царем, упућујући га о божанственим исправљењима и о душевној користи, и о свим предложењима сваке врсте светогачина и апостолских предања...

По истом начину и овај свети отац отаца целе васељене даде овом љубимом новоосвећеном и духовном сину све потребе његова преосвећенога чина, и свој

---

¹⁷¹ Доментијан: Живот, стр. 141

¹⁷² Burgmann 1997, стр. 91-106

¹⁷³ Острогорски, Историја Византије, стр. 404

¹⁷⁴ Доментијан, Живот, стр. 149; Гардашевић 1977, стр. 63-64

најпречаснији штап са сваком божанском влашћу, написавши му овакву заповест у сву васељену:

Преосвећени патријарх све васељене Герман, поставих овога кир Саву као архиепископа свима српским и поморским земљама, и као свога вазљубљенога сина, шаљем га у сву васељену, што је област мога светитељства правоверне хришћанске вере, да има област по мом начину над свим градовима и земљама, над митрополитима и епископима и поповима и ђаконима по божанственим правилима, свакога по достојању и све учити у име Оца и Сина и Светога Духа, и као и мене и тога сви послушајте, који сте у Христу правоверни хришћани.¹⁷⁵

Овај детаљан опис говори нам о догађају у самој Никеји 1219. године.

3.2.5. Формирање помесне Цркве у Србији

Свети Сава се вратио у Србију вероватно крајем 1219. или тек почетком 1220. године. Одмах је приступио организовању Цркве у Србији и није се освртао на спољашње притиске. Писмо, које му је упутио Димитрије Хоматијан, архиепископ охридски, остало је без одговора.

Постоји неколико питања која су још нерешена у вези са формирањем Црквене организације у Србији. Једно од доста обрађиваних је број епархија нове архиепископије.¹⁷⁶ Детаљније ћемо говорити о храмовима у којима су столовали архијереји, па ћемо се тако дотаћи и овог проблема.

Последњи чин у организовању Цркве у Србији био је Велики Сабор у Жичи, одржан на Спасовдан, 1221. године. У овом догађају је кулминација делатности Светог Саве, и њиме се завршава први део организовања Цркве у Србији. Ово обнављање вере јесте, у ствари, апостолски став Светог Саве да вера треба да се обнавља, преображава, расте у меру висине познања Христа. О овоме исцрпно и надахнуто пише Атанасије Јевтић у свом тумачењу Беседе Светог Саве о правој вери¹⁷⁷.

---

¹⁷⁵ Доментијан, Живот, стр. 135-136

¹⁷⁶ Јанковић 1979, у раду је сабрана сва дотадашња литература о том проблему.

¹⁷⁷ Атанасије 1977, стр. 157-180

Сабор у Жичи је печат целокупног деловања Светог Саве на утемељењу хришћанског благочашћа и Црквене организацију у Србији. Текстови којима Теодосије и Доментијан описују ове догађаје,¹⁷⁸ у потпуности одговарају историјској релности.

Овим се не завршава делатност Светог Саве на утемељењу Цркве у Србији. Он у Србији остаје као архиепископ четрнаест година¹⁷⁹. Овај нови период карактерише нешто стабилније стање у држави, што засигурно даје првом српском архиепископу још више замаха да све своје замисли оствари. Заједно са братом, краљем Стефаном помаже будућем краљу Владиславу при изградњи манастира Милешеве. Манастир, за који се раније мислило да је изграђен у четвртој деценији XIII века¹⁸⁰, вероватно је почео да се гради док је Свети Сава био у Никеји, или одмах по његовом повратку са тог пута. Сликарство је датирано у ране двадесете године истог века¹⁸¹, тако да можемо претпоставити да је и оно настало под будном пажњом великог светитеља. Занимљиво је да је и овај храм подигнут на темељима раније изграђене византијске базилике¹⁸². И у Милешеви, као и на Жичи, током изградње су уз олтарску апсиду накнадно дозидани простори, ђаконик и протесис, тако да и по томе можемо закључити да је храм почео да се гради док је Свети Сава био у Никеји. По повратку из Никеје, Сава је утицао на просторна решења и у овом храму.

Потребно је поменути и ново архитектонско остварење под утицајем Светог Саве, а то је почетак градње храма Светих Апостол у Пећи. Да ли је већ сам Свети Сава планирао да премести седиште из Жиче у Пећ, није нам познато, али свакако да је он утицао на каснију одлуку свог наследника. Са северних, скоро пограничних простора тадашње Србије, седиште архиепископије сели се у Пећ, у манастир који је био у самом средишту и државе и архиепископије, одакле се лакше и ефикасније управљало Црквом. Храм Светих Апостола у Пећи је вероватно последње храм подигнут средином XIII века. У њему су по први пут ђаконикон и протесис грађени у исто време са осталим деловима храма, на шта указују и археолошка истраживања храмова из тог периода.

Након смрти свога брата, краља Стефана Првовенчаног, у монаштву нареченог Симон, Сава се одлучио да посети Свету Земљу. Најпре је дошао у Јерусалим и тамо боравио једно одређено време. Доментијан јасно показује да је боравио код

---

¹⁷⁸ Теодосије, Житија, стр. 205-213; Доментијан, Животи, стр. 147-158

¹⁷⁹ Доментијан, Живот, стр. 195

¹⁸⁰ Петковић 1987, стр. 2, нап. 7

¹⁸¹ Петковић 1987, стр. 7

¹⁸² Бошковић, Чанак-Медић 1983, стр. 7-23

јерусалимског патријарха Атанасија и да су неколико пута служили Литургију заједно.¹⁸³ Једна врло занимљива констатација Доментијанова, до сада је остала непримећена. У опису саслуживања и заједничарења Светог Саве и патријарха Атанасија наводи да су њих двојица *богоразлични служитељи*¹⁸⁴. Да ли је писац мислио на различитост њихових личности, или на различиту богослужбену праксу не знамо, али претпостављамо да се односи на ово друго. На то упућује и претходна констатација Доментијана да су обојица стекла велику љубав међу собом, како због законског исправљања тако и због божанствених служби.¹⁸⁵ Теодосије сведочи да су се два архијереја састајали много пута и да су разговарали о црквеним правилима, међусобно се поучавајући.¹⁸⁶ Ово такође потврђује Савину жељу да се што боље упозна са свим правилима како богослужења, тако и самог устројства Цркве, али и сведочи о жељи и патријарха Атанасија да се упозна са начином богослужења и живота Цркве у Србији. У сваком случају, из описа боравка Светог Саве у Светој Земљи, можемо закључити да је ово путовање било предузето из много разлога. Представљајући своју младу државу, Свети Сава је са древном патријаршијом успоставио тесне везе за новоустановљену Цркву у Србији. Уједно је и све оно што је добро из богослужбеног живота пренео у Србију. На ово је вероватно највише утицао и сам патријарх јерусалимски Атанасије, са којим је Сава провео највише времена.

Велики утисак на њега оставио је манастир Светог Саве Освећеног, што је било и очекивано, јер је са оснивачем овог славног манастира био саликостојник¹⁸⁷. Овде је служио *свету и божанствену службу, па је много дана био гошћен од игумана и братије... Пошто је са споменутим преподобним мужевима много разговарао о духовним стварима... весело се врати у Лавру*¹⁸⁸. Теодосије даје врло важно сведочанство из периода после повратка Светог Саве са првог путовања у Свету Земљу. Он говори да *све утврђиваше у светој вери, а у свим манастирима предаваше да се држе устави и обичаји иночког живота као што беше видео у Светој Гори и у Палестини и Азији*¹⁸⁹. Доментијан сведочи на сличан начин о Савином уређењу богослужења у Србији.¹⁹⁰

---

¹⁸³ Доментијан, Живот, стр. 173

¹⁸⁴ Доментијан, Живот, стр. 173

¹⁸⁵ Доментијан, Живот, стр. 173

¹⁸⁶ Теодосије, Житија, стр. 226

¹⁸⁷ Доментијан, Живот, стр. 177

¹⁸⁸ Теодосије, Житија, стр. 225

¹⁸⁹ Теодосије, Житија, стр. 230

¹⁹⁰ Доментијан, Живот, стр. 184

Поред свих ових елемената на које смо указали, а који се тичу формирања и устројства Цркве у Србији, потребно је истаћи многе поуке које је Свети Сава изрекао својим ученицима. Овде можемо почети од познате Беседе о правој вери, преко многобројних каснијих поучења упућених архијерејима, до последњих савета приликом повлачења са трона. Ови текстови су прилично обимни у житијима, и из њих се може извући основна намера Светог Саве. Код Доментијана имамо неколико поглавља који се баве овом темом. Најпре је у XVIII поглављу Поука о истинитој вери, у следећем поглављу је поучење о склапању бракова у Србији. Из описа Доментијана и Теодосија, закључујемо да је у периоду после организовања Цркве у Србији, почетком двадесетих година XIII века, Свети Сава имао пред собом два врло важна задатка. Доментијан доста говори о деловању Светог Саве на оне који су у закону ожењени, а нису венчани, да се венчавају. Он сведочи да је сакупљено мноштво оних који су живели таквим начином и да су венчавани појединачно, како би сви били благословени у име Господње.¹⁹¹ Теодосије говори нешто другачије, мада и он помиње деловање Светог Саве на невенчане, који су као и поганици узели жене без благослова и молитве.¹⁹² Он ипак више наглашава Савино деловање против оних који су исповедали јерес. Чак сведочи да је Свети Сава лично разговарао са појединцима, како би их повратио у окриље Свете Цркве.¹⁹³ Следеће обимне поуке описане су по његовом повратку из Свете Земље, када је посебно учио своје ученике, вероватно се мисли на монахе у Жичи и Студеници, а после тога и архијереје.

---

¹⁹¹ Доментијан, Живот, 155

¹⁹² Теодосије, Житија, стр. 212

¹⁹³ Теодосије, Житија, стр. 212

3.3. Олтари епископских храмова

У овом поглављу ћемо се бавити само олтарским просторима у храмовима који су били катедрални. Неки од њих су били новоизграђени, а неки су већ постојали. Већ је доста расправљано о броју епархија које је основао Свети Сава¹⁹⁴, тако да овде само упућујемо на наведену литературу. Оно шта нас интересује јесте олтарски простор ових храмова.

Као увод у ово поглавље навешћемо 7. канон Седмог Васељенског Сабора. *Божанствени је апостол Павле рекао: Неких су људи греси познати унапред, а неких иду за њима.*¹⁹⁵ *Јер, гресима који су пре почињени, следе други греси после њих. Тако су и за безбожном јереси хришћаноклеветника следовала друга безбожништва. Јер, као што су ликове часних икона уклонили из цркве, тако су и друге неке добре обичаје напустили, које треба обновити, и тако их по писаном и неписаном законодавству држати. Који су, дакле, часни храмови освећени без Светих моштију Мученика, одређујемо да се мошти у исте положе са уобичајеном молитвом. А ко освећује храм без Светих моштију, нека буде свргнут, јер је преступио црквена предања.*¹⁹⁶

Приликом тумачења овог канона, Валсамон¹⁹⁷ сведочи да су и у његово време неки храмови освећивани без полагања светих моштију. Он потврђује праксу да су оваква освећења вршили свештеници, а не Епископи, као и да је таква пракса била присутна због непостојања трона у појединим храмовима. Валсамон изричито говори да Архијереј не чини свештенорадње у богомолитвеним безпрестолним храмовима, јер нема троноса-престола, у који би се устоличио Епископ. Уједно и говори да се пуно освећење храма може извршити тек по комплетирању све опреме у храму, тј. тек по изградњи свих делова храма, међу којима је обавезан и трон. Ово би могао бити разлог зашто је у Србији пре устројства црквене организације у време Светог Саве, већина изграђених храмова остала без горњег места.

Епископска седишта већином су били манастирски храмови због непостојања развијених градских средина, у којима би могли постојати катедрални храмови већих димензија. Веће урбане средине се постепено формирају у унутрашњости земље. *На основу до сада извршених испитивања и студија развоја нашег средњовековног града,*

---

¹⁹⁴ Јанковић 1979, стр. 73-84

¹⁹⁵ I Тим 5,24

¹⁹⁶ Свештени Канони, стр. 211

¹⁹⁷ PG 137,912

односно вароши на терену и проучавања оскудне писане грађе, објављене до данас, могло би се закључити да су насеља настајала око тврђава, које су браниле руднике, задужбине – цркве и манастире – престонице или друга каква значајна насеља, односно важне центре, стратегијске и саобраћајне.¹⁹⁸ Немањина престоница, град Рас, ситуиран је у центар државе, која није захватала велику површину, па је због тога био врло погодан за комуникацију са осталим деловима Србије. Веће градске средине постојале су у приморским крајевима, као што су Котор, Бар и други центри, и у њима су најчешће столовали епископи са запада. Следујући стару хришћанску праксу да у једном граду не треба да постоје два или више епископа, ни Свети Сава није постављао епископе у тим градовима. За зетског епископа, са седиштем у манастиру Светог Архангела на Превлаци, у релативној близини Котора, поставља свог највернијег сатрудника, Илариона. Њему је већ додељивао неке врло важне мисије, по њему је послао писмо које је прочитано пред кивотом са моштима Светог Симеона. Због великог поверења, поставља га на чело можда најважније епархије, после престоне у Жичи. Већи центар у то време је био и град Призрен, који је тек у другој четвртини XIII века био под чврстом управом Србије. Тако слабо развијени урбани центри, нису могли имати развијено катедрално богослужење, какво је било у Византији у Константинополису, Солуну или другим центрима, па је самим тим и јасно што већина епископских центара бива постављена у манастирске средине. Утицај Светог Саве је и ту био од пресудног значаја, што ћемо касније размотрити.

Епархије које су постојале на територији Србије у првој половини XIII века су: Жичка, Зетска, Рашка, Хвостанска, Хумска, Топличка, Будимљанска, Дабарска, Моравичка¹⁹⁹ и Призренска. За Липљанску епархију не можемо са сигурношћу тврдити да је била у саставу Цркве у Србији у том периоду. У овом одељку ћемо појединачно сагледати олтарске просторе ових храмова.

Центар архиепископије, Жича, сигурно је била пример устројства осталим епископским седиштима и епархијским центрима. Олтар Дома Спасовог у Жичи сачуван је уз доста оштећења током бурне историје коју проживљава. Садашњи изглед последица је последњих реконструкција и обимних археолошких истраживања током прошлог века. Првобитни изглед је враћен 1991. године, изградњом протесиса и ђаконикона уз олтарску апсиду, а на основу познатих археолошких ископавања и

---

¹⁹⁸ Здравковић 1980, стр. 179

¹⁹⁹ Соловјев 1936, стр. 29

претпоставки о њиховом изгледу.²⁰⁰ Најранији живопис олтарског простора је нестао, а данашњи остаци су из каснијих периода. Живопис из времена Светог Саве сачуван је само у певничким просторима. Олтарски простор, уређен по жељи првог српског архиепископа, сасвим је испунио захтеве литургијских потреба. Горње место издигнуто је на трећи степеник, док су сапрестоља у нижој зони. Између часне трпезе и сапрестоља има довољно слободног простора, тако да велики број свештеника може саслуживати, што је и неопходно за Литургији којој предстоји архијереј. Простор је додатно растеређен доградњом помоћних просторија, од којих само из северне, протесиса, може да се уђе у наос храма. Потпуним ослобађањем од помоћних елемената, наглашена је богослужбени карактер олтарског простора. Велико растојање од иконостаса до часне трпезе, такође указује да је овај храм предвиђен за архијерејско богослужење.

Киворијум, који је у скорије време подигнут изнад часне трпезе, сазидан је по упутству Епископа жичког Хризостома²⁰¹. Овај детаљ олтарског простора био је стран храмовима у Србији оног времена.

Следећи храм који ћемо овде поменути је храм Светог Архангела Михаила на Превлаци, седиште зетског епископа Илариона. Храм у ком је било седиште епархије данас је порушен до темеља, али на основу самих темеља јасно се види његова пространост. На основу археолошке анализе, претпоставља се да је био саграђен у ранијем периоду, вероватно током VII или у VIII веку. У новијим археолошким истраживањима пронађени су делови прозора и камене пластике, који указују на сличност са Богородичиним храмом у манастиру Студеници, па можемо претпоставити да су неки радови вршени и у другој половини XII века.

Седиште Рашке епархије било је у храму Светих Апостола Петра и Павла у Расу. Храм је из ранијег периода и у њему је и пре организовања Цркве у Србији у време Светог Саве, столовао епископ. Епископ ове цркве је помоливши се над дететом Немањом, извршио миропомазанье будућег српског великог жупана.²⁰² Храм је врло занимљиве архитектуре и један је од старијих храмова на територији целе Србије, који је у богослужбеној функцији и данас.

Следеће седиште епископа је било у храму Пресвете Богородице Хвостанске, Студенице Хвостанске. Храм је изграђен на месту рановизантијске тробродне базилике

---

²⁰⁰ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 461

²⁰¹ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича, стр. 125

²⁰² Свети Сава, Сабрани списи, стр. 118

из VI века. Тешко је одредити годину изградње храма који је постојао у време Светог Саве, али на основу археолошких истраживања из прошлог века закључује се да је подигнут у време када и манастир Жича. Олтарски простор је био полукружне основе изнутра, а споља је био квадратни, што је било својствено многим грађевинама приморског краја од IX – XII века²⁰³. Сличност са завршетком бочних бродова превлачког храма Светог Архангела Михаила је очигледна. Нажалост, и овај храм је током трагичне историје претрпео оштећења, која су га свела на ниво темеља.

Хумска епархија је била најзападнија епархија Архиепископије. Седиште је било у храму Пресвете Богородице, али се на зна ком тачно²⁰⁴. Можда је било у храму Пресвете Богородице, где се данас налази Госпа у Лужинама, или у Богородичином храму на Горици, под брдом Архангела Михаила. Оба храма су претрпела многобројне измене, па тешко можемо говорити о њиховом изгледу у време оснивања Хумске епархије. Касније је седиште епархије премештено у храм Светог Петра на Лиму.

Топличка епархија била је са седиштем у храму Светог Николе код Куршумлије. О овом храму смо већ писали. Олтарски простор је остао по архитектонским решењима из Немањиног времена.

Будимљанска епархија је била са седиштем у храму Светог Великомученика Георгија код Берана. Овај храм је подигнут пре установљења Епархије у време Светог Саве. Ктитор овог храма је био кнез Првослав, син Немањиног брата Тихомира. На основу детаљних испитивања конструкције храма, остаје *највероватнија ранија мисао да је жупан Стефан Првослав подигао старији део храма крајем XII века, али не у осмој или деветој деценији, како је некад претпостављано, већ неку деценију раније и да је убрзо уз њу саградио припрату са кулама, али не пре него што је Немања подигао цркву Светог Ђорђа у Старом Расу 1171. године.*²⁰⁵ И поред тешких оштећења кроз историју, а захваљујући *остацима сапрестоља и архијерејског трона, знамо ипак да се унутрашњост будимљанске катедрале у погледу мобилијара везаног за учешће поглавара цркве у богослужењу није разликовала, бар не битно, од цркава при којима у средњем веку столују првојерарси Српске цркве.*²⁰⁶

Седиште Дабарске епархије било је у храму Светог Николе у Бањи Прибојској. Ова светиња је вероватно била прилично девастирана, па је током обнове у XIV веку саграђен нови храм. Овај храм је у потпуности заменио онај из времена Светог Саве,

---

²⁰³ Кораћ, Студеница Хвостанска, стр. 103-105

²⁰⁴ Кораћ 1998, стр. 85-92

²⁰⁵ Чанак-Медић 2011, стр. 119

²⁰⁶ Радујко 2011, стр. 127

или још старији, који је постојао на овом месту.²⁰⁷ Улога игумана овог храма у избору игумана манастира Студенице, по Студеничком типичу, указује на старину и важност ове светиње. То је утицало и на избор овог храма за седиште епископије. Ова епархија је била великим делом погранична са територијом коју су насељавали јеретици бабуни.²⁰⁸

Моравичка епархија у Ариљу за свој престони храм имала је цркве Светог Ахилија. Данашњи храм је подигнут у време краља Драгутина, на самом крају XIII века и припада рашкој градитељској школи.²⁰⁹ Храм који је био на месту данашњег, вероватно је страдао у периоду после Светог Саве, а пре обнове крајем истог века.

Призренска епархија је једна од најстаријих на територији Србије. У време Немање, овај град је повремено био под његовом влашћу, да би трајно дошао под српску управу тек после 1208. године.²¹⁰ Постављање епископа у ову епархију помињао је и Димитрије Хоматијан, тадашњи Архиепископ охридски, у писму упућеном Светом Сави.²¹¹ Седиште епархије је било у храму Богородице Љевишке. Олтарски простор овог храма је преуређен у време краља Милутина, тако да је добио нови изглед, који је знатно проширен.²¹²

---

²⁰⁷ Пејић, Никола дабарски, стр. 18

²⁰⁸ Пејић, Никола дабарски, стр. 36-37

²⁰⁹ Чанак-Медић, Ариље, стр. 30

²¹⁰ Јанковић 1979, стр. 80

²¹¹ Острогорски, Византија и Словени, стр. 170-189

²¹² Чанак-Медић, Ариље, стр. 85

3.4. Утицај Светог Саве на развој богослужења

Хришћанство источног света је познато по богатству литургијске праксе. Извор хришћанског богословља је лежао у Литургији, а уједно се и то богословље исказивало учествовањем и доживљавањем Литургије²¹³. Литургија, као прво и основно богослужење Цркве, као сама Црква, постала је мерило читавог хришћанског живота. Богослужење које се развијало током историје, попримило је управо литургијски карактер - зависило је од Литургије и упућивало ка њој. Читави системи богослужења постојали су управо као увод у Литургију. Ти системи су се развијали на различитим просторима, и у различитим временима. Током историје формирао се систем богослужења, уређен одређеним типиком, правилом како се врши служба у храмовима.

Изградњом великих храмова у време цара Константина Великог, у Јерусалиму, Тиру, Витлејему и на Елеонској Гори почиње и формирање хришћанског богослужења. Процес формирања система богослужења започео је у Јерусалиму²¹⁴. Ово, јерусалимско, богослужење се интензивно развијало током неколико векова, све до појаве ислама и првих освајања Свете Земље у VII веку. И поред тешких историјских околности овај систем богослужења, са мањим изменама, функционисао је у Јерусалиму све до 1009. године. Освајање Јерусалима од калифа Ал-Хакима и разарање већине храмова, утицало је на поремећај литургијског предања у Јерусалиму.²¹⁵ Јерусалимско богослужење после 1009. године²¹⁶ у себи садржи многе елементе данашњег богослужења,²¹⁷ и можемо рећи да му је претеча. Јерусалимски систем богослужења добио је име по оснивачи манастира у Јорданској пустињи, Светом Сави Освећеном и познат је под именом Устав лавре Светог Саве Освећеног. Ипак, већ током X века приметан је све већи утицај константинопољског богослужења на јерусалимско. Након опустошења Јерусалима, почетком XI века, присутан је све већи утицај престоничког богослужења на палестинске обичаје. У првом периоду развоја богослужења, константинопољски систем и јерусалимско богослужење нису имали међусобног утицаја, док се у другом периоду развоја јерусалимског богослужења,

---

²¹³ Мајендорф, Византијско богословље, стр. 141

²¹⁴ Симић 1977, стр. 181

²¹⁵ Пентковский 2001 А, стр. 74

²¹⁶ Одличну периодизацију развоја богослужења у Константинопољу и Јерусалиму дао је Пентковский, 2001 А

²¹⁷ Симић 1977, стр.182-183

осећа изузетно јак утицај константинопољског богослужења постиконоборачког периода.²¹⁸ Поређењем са осталим типцима - Евергетидским, са руским преводом Типика патријарха Алексија Студита, утврђено је да у основи овог Јерусалимског типика лежи прва редакција Студијског синаксара.²¹⁹ Детаљнијим изучавањима овог устава, дошло се до закључка да је он имао основне литургијске параметре (месецослов, систем читања одељака из Светог писма и евхологијске текстове) константинопољског извора, да је настао као резултат прилагођавања прве редакције Студијског синаксара обичајима палестинских општежитељних манастира. Најкарактеристичнија служба овог типика је агрипнија, свеноћно бденије, које се састоји из велике вечерње са литијом и освећењем хлебова, а у продужетку са васкршњом или празничном јутарњом службом.²²⁰

Други велики центар богослужбеног предања био је Константинополис. Историја богослужбене традиције овог града дели са на два периода. Разделница ових периода било је време иконоборачких сукоба у VIII и првој половини IX века.²²¹ Велику препреку за изучавање богослужења у Константинопољу у предиконоборачком периоду, представља недостатак сачуваних Типика. Најстарији сачувани Типик Велике Цркве је са краја IX или почетка X века²²², тако да се богослужење из предиконоборачког периода тешко може реконструисати. Можда најпознатији текстови из овог периода су кондаци Романа Мелода, а ни за њих не можемо са сигурношћу рећи које су место заузимали у богослужењу Велике Цркве. Роман Мелод је живео у Константинополису, у време владавине Анастасија Првог, а упокојио се почетком VI века.

Систем богослужења у Константинопољу је карактеристичан по распореду читања Светог писма у божићно-триодској структури.²²³ У току Васкршњег поста читано је Јеванђеље по Луки, а не по Марку. Такође су постојала читања из Старог завета, која још нису прешла на вечерње богослужење.²²⁴ Барберинијев кодекс 336 је изразити представник овог типа богослужења и у њему нема трагова монашких утицаја. Можемо закључити да је у овом периоду била велика разлика између богослужења

---

²¹⁸ Пентковский 2001 А, стр. 76

²¹⁹ Пентковский 2001 Б, стр. 77

²²⁰ Пентковский 2004, стр. 154

²²¹ Подела према Пентковский, 2001 Б стр. 70

²²² Симић 1977, стр. 186

²²³ Пентковский 2001 Б, стр. 71

²²⁴ Пентковский 2001 Б, стр 71

Велике Цркве и комплетног градског богослужења, у односу на манастирске богослужбене поретке.

Монашке службе константинопољског типа везане су за манастире акимита - неспавајућих. Овакви манастири су настајали још током V века. Оно што је посебно важно, они су били претеча Студијског манастира Светог Јована Крститеља. Један број монаха из манастира неспавајућих је настанио Студијски манастир приликом његовог оснивања 462. године.²²⁵ Овај манастир ће касније, после обнове у VIII веку, постати центар развоја монашког богослужења константинопољског типа.²²⁶

У постиконоборачком периоду у Константинопољу се издваја Студијски манастир. Овај манастир је својим богослужбеним предањем спојио свакодневна манастирска богослужења јерусалимског типа, са катедралним молитвословљима константинопољског обреда. Студијско литургијско предање представља спој елемената палестинског манастирског богослужења са основама система константинопољског богослужења (распоред читања Светог писма, месецослов и Евхологион).²²⁷

Синтеза студијског богослужења, према Пентковском, текла је у четири фазе. Почетак је смештен у 782. или 783. годину, када је основан Сакудијски манастир у Витинији. Игуман овог манастира био је Платон, деда Светог Теодора Студита. Иако под константинопољским утицајем, овај манастир, као и већина манастира овог подручја, били су под јаким утицајем палестинских монаха. Услед муслиманских освајања Блиског истока, многи монаси су бежали из тих крајева и настањивали се у Малој Азији. Они су са собом донели палестинску праксу, која се постепено мешала са константинопољском. У Сакудијском манастиру се 794. године замонашио и Теодор Студит.

Следећа, друга фаза, започиње 798. (799) године, када Теодор прелази из Сакудијског манастира у Константинопољ и тамо обнавља Студијски манастир. У њега преноси претходну праксу из Сакудијског манастира, али је прилагођава градским условима живота.

Трећи период настаје 815. године, када Свети Теодор Студит бива прогнан из манастира са већином монаха. Повратак монаха из расејања, после завршетка иконоборачке кризе 843. године, представља почетак последњег периода у формирању

---

²²⁵ Скабаланович, Тумачење типика, стр. 158

²²⁶ Скабаланович, Тумачење типика, стр. 158

²²⁷ Пентковский 2001 Б, стр. 72

студијског типика. У том периоду је завршено и формирање богослужбених књига - Октоиха, Минеја и Триода, у који улази не само поезија великих палестинских песника, Козме Мајумског, Андреја Критског и Јована Дамаскина, већ и остварења студитских монаха, Теодора Студита и његових наследника, Јосифа, Николаја и Климента, као и великог константинопољског песника, Теофана Начертаног.²²⁸

Врло важно место у устројству богослужења има и Евергетидски типик. Манастир Богородице Евергетиде је основан 1048. године у Константинопољу. Типик овог манастира је студијског типа, са битним карактеристикама, како палестинског монашког богослужења, тако и константинопољског катедралног богослужења. Ово указује на везу Евергетидског синаксара са малоазијским традицијама, које одражавају чврсте везе Константинопоља и Јерусалима.²²⁹ Овај Типик је сачуван у рукописима из средине XII века, а у потпуности их је издао Димитријевски.²³⁰ Ипак, Евергетидски синаксар припада студијској традицији и у његовој основи је прва редакција студијског синаксара.²³¹ У време игумана Тимотеја, почетком шездесетих година XI века, у константинопољски Евергетидски манастир пренет је поредак из манастира Васкрсења, који је основао преподобни Лазар, на планини Галицији у околини Ефеса. Највероватније да је игуман Тимотеј, осамдесетих година истог века, саставио богослужбени синаксар и ктиторски типик Евергетидског манастира, са којим је била запечаћена примена поретка галицијске праксе. Евергетидска пракса је била главни узор и за многе друге манастире, како у самом Константинопољу, тако и ван њега.²³²

У том периоду долази и до формирања првих великих манастира на Светој Гори. Свети Атанасије Атонски је установио Велику Лавру 963. године. На Свету Гору је такође била пренета студијска пракса. У основи синаксара Свете Горе лежао је Студијски синаксар. Светогорско-студитска пракса је била прожета утицајима из Солуна, па се може рећи да Светогорско-студијски типик одражава солунску редакцију Студијског типика и синаксара.²³³ Већ од друге половине X века, јављају се и јужноиталијански типичи који су били у тесној вези са светогорским типичима.²³⁴

Тако је Студијски синаксар положен у основе свих византијских манастирских богослужбених устава послеиконоборачког периода, што је упоредо са стабилношћу

---

²²⁸ Пентковский 2001 Б, стр. 74

²²⁹ Пентковский 2001 Б, стр. 75

²³⁰ Дмитриевский I, стр. 256-614

²³¹ Пентковский 2003, стр. 325

²³² Пентковский 2003, стр. 355

²³³ Пентковский 2001 Б, стр. 75-76

²³⁴ Пентковский 2001, стр. 154

*грчког богослужбеног језика обезбеђивало непрекидност развоја византијског литургијског предања, у којима су изменама (углавном допунама) подвргнути или састави богослужбених текстова или структура богослужења*²³⁵.

Неоспорни су разни утицаји који су условили формирање богослужења на Истоку. Нас овде интересује време у ком је живео Свети Сава, дакле период друге половине XII и прве половине XIII века. Прекретница овог периода свакако је освајање Константиновог града од стране крсташа, али и догађаји који су му претходили²³⁶, као и они који су дошли као последица ових дешавања²³⁷.

Свети Сава је отишао у Свету Гору почетком деведесетих година XII века. Отишао је у пратњи руских монаха и замонашио се у руском манастиру Светог Пантелејмона, Старом Русуку.²³⁸ На Светој Гори провео је преко 15 година. После монашења прешао је у манастир Ватопед, а по доласку свога оца, монаха Симеона, заједно граде Хиландар, у коме ће боравити на Светој Гори. Целокупни боравак на Светој Гори Свети Сава је, између осталог, искористио да се што боље упозна и са богослужењима. По записима животописаца Доментијана и Теодосија, његово одушевљење богослужењем је почело још у младићко време у Србији. Лепота и тајанственост богослужења на Светој Гори, сигурно су допринели да такав начин богослужења касније пренесе у Србију.

Како се тада служило у Светој Гори, делимично нам је познато. Највише нам откривају рукописи из тог периода, али неке појединости можемо сазнати посредно, преко археологије, сликарства, поезије, минијатура и сл. Бројни истраживачи бавили су се различитим аспектима богослужења у овом периоду.²³⁹ У то време се преплитали многи утицаји на Светој Гори. Типици јерусалимског типа, студијског, али и евергетидског сигурно су обележили манастирско богослужење на Светој Гори. Тешко је и утврдити све међусобне утицаје и преплитања ових Типика.²⁴⁰

Због недостатка рукописа и других извора за проучавање, богослужење у Србији остало је непознаница. Постоји неколико покушаја да се овај део историје богослужења расветли. Још пре 40 година, о овоме је писао професор Прибислав

---

²³⁵ Пентковскиј 2001, стр. 78

²³⁶ Догађај из 1182. Године и протеривање и убиство многих трговаца са запада, многи сматрају узроком каснијег напада из 1204

²³⁷ Стварање два центра византијског царства, једног у Никеји, а другог у Солуну, са претензијом да сваки од њих буде наследник константинопољског престола

²³⁸ Доментијан, Живот, стр.61-63; овде стоји податак да је Свети Сава замонашен тек у Ватопеду, руком игумана Теостирихтоса

²³⁹ Дмитријевски, Скабаланович, у новије време Пентковскиј...

²⁴⁰ Симић, Хиландарски типик, стр.15-32

Симић.²⁴¹ Он је у свом тексту већ навео детаље дотадашњих расправа по питању извора светосавских типика.²⁴² Описујући стање у Србији пре Светог Саве, Симић сматра да су у време Стефана Немање богослужења свакако вршена по поретку који је практикован у цариградским манастирима. Ово је тим пре вероватно када се има у виду чињеница да су и Света браћа Гирило и Методије међу Словене дошли из Цариграда, и да је у њихово време Студитски манастир већ уживао велики углед²⁴³. Ово становиште прецизније одређује Пентковски, који богослужење у Србији повезује са регионалним византијским богослужењем западног, епирског типа²⁴⁴. Он указује и на везе са јужноиталијанским предањима.²⁴⁵ Одређени помак по овом питању направљен је упоређивањем осталих текстова заосталих из овог периода. Један од најновијих истраживача, Савић, описујући два Синаксара Евергетидског типика, која се чувају у збиркама библиотеке манастира Свете Катарине на Синају, сматра да су они потврда да су се у Србији овакви типича задржали и после Никодимовог превода Јерусалимског типика из 1319. године.²⁴⁶ У првом делу најстаријег српског минеја - Братковог, сачувани су текстови са врло архаичним облицима. На њима нема упућивања ни на вечерњу ни на јутарњу службу, већ се тропари најчешће нижу без назнаке за коју су службу намењени.²⁴⁷ Ни за једну службу у овом минеју не постоје паримеји.²⁴⁸ Он има и неке одлике Студијских успомена светима,²⁴⁹ што указује на његову примену у околностима и времену у којем је настао.²⁵⁰ Све ово упућује да је у време Светог Саве, не само у Србији него и шире, коришћење Типика²⁵¹ било врло неуједначено. Овај период осликава и сам његов назив - период Ктиторских типика. Њим се изражава тежња појединих ктитора да за свој манастир припреме најбољи могући систем богослужења, али и начин живота у самом манастиру који подиже. Тај образац су применили Свети Симеон и Свети Сава градећи манастире, најпре Студеницу у Србији, а затим и Хиландар на Светој Гори, и устројавајући живот у њима.

---

²⁴¹ Симић 1977, стр. 181-205

²⁴² Симић 197, стр. 196 и даље

²⁴³ Симић 1977, стр. 195

²⁴⁴ Пентковский 2016, стр. 72

²⁴⁵ Пентковский 2016, стр. 72

²⁴⁶ Савић 2016, стр. 209-235

²⁴⁷ Ранковић 2005, стр. 110

²⁴⁸ Суботин-Голубовић 1991, стр. 258

²⁴⁹ Суботин-Голубовић 2009, стр. 383

²⁵⁰ Средина XIII века

²⁵¹ Сам појам Типик је врло широк у то време и у себи садржи више елемената, Синаксар, Пролог, Ктиторска правила и друго

Свети Сава је написао три типика: један за испосницу у Кареји, један за Хиландар и један за Студеницу. Карејски типик је сачуван у оригиналу и чува се у Хиландару. Остала два типика су сачувана у преписима, Хиландарски из двадесетих година XIII века, а Студенички из 1619. године.²⁵² Питање које и даље мучи проучаваоце, јесте шта је Свети Сава превео и на шта се угледао приликом писања ових типика. Још једном треба подсетити колико је било комплексно, али и компликовано стање са богослужбеним типцима крајем XII почетком XIII века. Богослужбена пракса је била врло шаролика и под великим утицајем константинопољског богослужења, како катедралног, тако још више манастирског. Са друге стране, и манастирско богослужење је имало неколико врло утицајних центара, о којима смо већ говорили. Све ове праксе Свети Сава је већ познавао. Из животописа који су нам оставили Доментијан и Теодосије, видимо да је он често путовао по Светој Гори. Доментијан наводи: *А он, Богом наоружани слуга, служиаше светима, ходећи непрестано босим ногама по пустињама и по пећинама и по земаљским пропастима (гудурама), и посећујући све преподобне...*²⁵³. *Једном по свом обичају, као што и свагда чиниаше, спремивши топле хлебове пође велики богољубац да посети пустињаке... И спремивши топле хлебове и престојавши ноћно бденије, и уранивши ујутро...*²⁵⁴, *и посла ме (игуман) синоћ у Свимен (Есфигмен)... једном хтеде ићи у Лавру Светог Атанасија...*²⁵⁵. Нешто касније, по доласку Светог Симеона у Свету Гору, Сава заједно са оцем обилази манастире. Познато је и његово путовање у Константинов Град, због манастирских обавеза. Све ово указује да је Свети Сава одлично познавао манастире Свете Горе, а сигурно и поретке богослужења у њима. Опис боравка Светог Саве у манастиру Богородице Евргетиде поред Константинопоља врло је драгоцен, па га доносимо опширно. *Када је он (Свети Сава, после смрти Светог Симеона) једном ишао у Цариград, где сатвори многа добра дела ка светим црквама и ка убогим, а још и ка пресветој и пречистој и великој цркви Свете Богородице Јеверготисе, то јесте Благодетельнице, ту остави помен својим родитељима и себи до скончања века. И још док је живео отац његов, Свети Симеон, дадоше у дом Свете Благодетельнице два кабла злата и сребра; када дође Свети Симеон нов у Свету Гору, а још и пре тога, много добро сатворише дому Свете Богородице, и мертиг приложише ту од свога отачаства сваке године, оба светилника имајући једну мисао у два тела.*

²⁵² Свети Сава, Сабрани списи, стр. 149

²⁵³ Доментијан, Живот, стр. 67

²⁵⁴ Доментијан, Живот, стр. 67

²⁵⁵ Доментијан, Живот, стр. 69

*А свети у богоугодни кир Сава приздање сатвори ка светој цркви Свете Благодетељнице, колико требоваше ту у манастиру, што и данас стоји на успомену светога. И колико долажаше у Цариград, свагда ту имађаше обитељ, као истинити дом имајући изданак Свете Богородице Светогорске, превеликом милошћу њезином свагда настањујући се у њеним домовима.*²⁵⁶

Овај опис нам показује повезаност Светог Саве са манастиром Богородице Евергетидске, једним од носилаца богослужбеног поретка у то време. То примећује и професор Симић, потврђујући да је Свети Сава превео пролог Евергетидског типика, прилагодивши га условима у Хиландару и давши му неке особености.²⁵⁷ Евергетидски манастир је био врло угледан у то време, па није ни чудо што је Свети Сава изабрао баш њега. Постоји мишљење да је и сам Свети Симеон боравио у манастиру Богородице Евергетидске, када је био заточен у Константинопољу, и да је Студеницу управо због тога посветио Богородици Добродетељки.²⁵⁸ Пошто је од свега бирао најбоље, тако је и овде применио на своје манастире најбоље тадашње типике. У Хиландарском типикy се јасно читавају све појединости тадашњег богослужења на Светој Гори. Трећи и шести час се читају у келијама. Панихиде се врше на свом месту. *А вечерња служба како треба да бива, јасно представља указ синаксара; и панихиду заједно по реду, као и павечерницу после вечере...*²⁵⁹ У Хиландарском типикy појављује се указ о бденијима, која су била својствена јерусалимском систему богослужења. У 8. глави се говори да бденија треба да буду недељом, на Господње празнике и у оне дане када их предвиђа синаксар. Такође, Свети Сава одређује да се свеноћно бденије служи на дан успомене на оца нашега и ктитора Симеона, као и Анастасије монахиње.²⁶⁰ Ово јасно указује да је већ тада синксар постојао у Хиландару, али исто тако и да је био под утицајем јерусалимске праксе.

Прелазак Светог Саве у Србију догодио се после слома Византијског царства од Млечана. Пад Константинопоља донео је доста несигурности и на Свету Гору, па је вероватно допринео да Свети Сава напусти Хиландар. Долазећи у Србију, он носи свете мошти Преподобног Симеона, најпре у Хвосно²⁶¹, где се учини свеноћна молитва на том месту, са псалмима и песмама, појући за покој светога²⁶². Одатле одмах

---

²⁵⁶ Доментијан, Живот стр. 103

²⁵⁷ Симић 1977, стр. 200

²⁵⁸ Радојичић 1936, стр. 294-300

²⁵⁹ Свети Сава, Сабрана дела, стр. 52

²⁶⁰ Свети Сава, Сабрана дела, стр. 78

²⁶¹ Свети Сава, Сабрана дела, стр. 17

²⁶² Доментијан, Живот, стр. 115

прелази у Студеницу, где остаје наредних десетак година, живо припремајућу устројавање Цркве на територији Србије. Свети Сава је већ био архимандрит пре него што је дошао у Србију.²⁶³ Врло важно сведочење о времену које Сава проводи у Србији даје нам Доментијан. Иако у једном кратком одељку говори о томе, јасно указује да *свете цркве у свим изабраним местима почевши и сврши, и старе утврди, а нове сазда и све постави на сваком добром закону, и пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство киновијама, игуманијама, сихастиријама...*²⁶⁴. Ово сведочанство указује да је Свети Сава и по Србији и српским манастирима увео богослужење Свете Горе. Типик који је већ постојао у Хиландару, применио је и на Студеницу и остале манастире. Овај врло сложен посао, крунисан је након Жичког сабора 1221. године, када је Свети Сава разаслао новопостављене Епископе и уручио им књиге законске.²⁶⁵ *Као разлог због кога се Сава определио за прихватање само једног, и то монашког типика, не би требало разумети само његову монашку опредељеност и непосредно одушевљење манастирским богослужењем. Пре ће бити да је и у случају овог изазова, као и у погледу многих других с којима је морао да се суочава на оригиналан и одговоран начин, његова далековидост била од пресудног значаја.*²⁶⁶

Сава је по повратку са свог првог путовања из Свете Земље, вероватно око 1230. године, наставио са бригом о богослужењу у Србији. *И од младости примивши сва дела тога блаженога мужа, и у закону Господњем поучаваше се дан и ноћ*²⁶⁷, примивши прво васељенско законоположење, и више опет достигавши јерусалимскога исправљања, и обоје добро сложивши, и од обојега прибирајући најбоље утврђиваше на пребивање увек будуће. *И тако успеваше, исправљајући црквено утврђење и законско исправљање.*²⁶⁸ Овај текст можда и најбоље сведочи о деловању Светог Саве у периоду пред крај његовог управљања Црквом у Србији. Доментијан јасно упућује да је Сава најпре добро изучио и применио васељенску, тј. константинопољску праксу, а да је потом, после повратка из Јерусалима и Свете Земље, тој пракси придодао елементе саваитског богослужења. Овај детаљ нам потврђује да је пракса, која је већ почела да се примењује и у светогорским манастирима, постала важећа и у Србији.

Процес формирања богослужбеног устава у Србији, који је Свети Сава започео доласком у Студеницу 1207. године, трајао је прилично дуго. Као што смо видели сам

²⁶³ Доментијан, Живот, стр. 112,123

²⁶⁴ Доментијан, Живот, стр. 124

²⁶⁵ Атанасије 1977, стр. 148

²⁶⁶ Милошевић 2016, стр. 127-128

²⁶⁷ Пс 1, 2

²⁶⁸ Доментијан, Живот, стр. 184

Сава је, бар два пута, вршио исправке у овом процесу, а на основу каснијих дешавања видимо да су и његови наследници наставили истим стазама. У првој половини наредног века, овај процес је и завршен деловањем архиепископа Никодима и његовог наследника на трону Светог Саве, архиепископа Данила II.

3.5. Литургијско искуство Светог Саве и његов допринос архитектури у овом периоду

3.5.1. Литургија Цркве – Црква Литургије

Олтарски простор је превасходно литургијски простор, и због тога је потребно детаљније приближити литургијска поимања из периода друге половине XII и прве половине XIII века. У претходном поглављу смо размотрили неке проблеме које се тичу богослужбеног поретка, а овде ћемо се бавити искључиво Литургијом. Ова, данас актуелна тема, прилично је обрађивана у последње две-три деценије. Једно од капиталних дела је четворотомно издање епископа Атанасија (Јевтића), Христос – Нова Пасха, Божанствена Литургија. Ови зборници су од огрмоне користи за све који желе да проучавају ово питање. Уједно, доста података имамо и код савременика и писаца из периода који проучавамо, тако да и те податке треба искористити. Да бисмо дошли до периода који нас занима, овде ћемо само укратко навести ставове неких Светих Отаца, како бисмо показали континуитет предања о литургијском контексту Цркве Христове.

Литургијски карактер Цркве је потврђиван још од Тајне Вечере и данас је врло жива свест о Цркви као Литургији. Основе еклисиологије, утемељене на Евхаристији примећујемо већ у новозаветним текстовима. Већ смо поменули Тајну Вечеру, а врло је карактеристичан текст из Јеванђеља по Јовану, где Христос говори о себи као о Хлебу Живота.²⁶⁹ У својим текстовима апостол Павле већ много конкретније говори о Цркви као Телу Христовом. За њега је Црква Тело Христово и заједница Тела и Крви Његове.²⁷⁰ За њега су и хришћани Тело Христово,²⁷¹ и многи су једно Тело у Христу, а удови понаособ²⁷². Сви хришћани су дужни да се припремају за свој део службе, који је потребан за изграђивање Тела Христовог.²⁷³

---

²⁶⁹ Јн 6, 26-58

²⁷⁰ 1 Кор 10,16

²⁷¹ 1 Кор 12,27

²⁷² Рим 12,5

²⁷³ Еф 4,12

У ранохришћанском спису, Учење дванаесторице апостола – Дидахи, постоји опис Литургије. У њему су, као код апостола Павла, скоро идентични појмови Литургије и Цркве. *Као што је овај хлеб био расејан по горама, и сабран постаде један, тако нека се сабере Црква Твоја са крајева земље у Царство Твоје.*²⁷⁴ У овом кратком тексту врло је јасно да се говори о Светој Литургији, и то управо у раноапостолском контексту, са још неутврђеним редоследом помињања дарова.

Из периода гоњења цитираћемо великог светитеља, епископа и мученика лионског Светог Иринеја. *И овај Принос једино Црква приноси чист Створитељу, приносећи са благодарношћу од његове творевине... А нама је Евхаристија сагласна са вером и Евхаристија потврђује наше веровање*²⁷⁵. У овом тексту Иринеј упозорава на јединство и јединственост Тајне Евхаристије, коју може приносити само Једна, Света, Правоверујућа Црква.

Навешћемо још једно сведочанство из преникејског периода. То је одломак из писма картагинског архиепископа, Светог Кипријана, свом пријатељу Цецилију. *Пошто Христос носи нас све, Који је понео на Себи и наше грехе, видимо да водом означава народ, а вино заиста крв Христову. Када се, дакле, меша у Чаши вода са вином – то је народ који се сједињује са Христом, и то је верујући народ који се спаја и сједињује Ономе у Кога верује. Ово мешање, ово сједињење вина и воде у Чаши Господњој нераздвајно је и не може се одвојити једно од другог. Тако исто ништа не може одвојити Цркву од Христа, то јест народ који је сачињава, који чврсто и непоколебиво пребива у вери и повезан је свагдашњом неразделивом љубављу... И у овој се тајни изображава јединство народа нашег. Јер као што многа зрна, заједно сабрана, самлевена и замешана, образују један хлеб, исто тако образују, знајмо добро, једно и исто тело многих верујућих, сједињујући се у Христу – овом Небеском Хлебу.*²⁷⁶ Овај врло упечатљив одељак о јединству народ Божијег у Христу, кроз слику сједињења воде и вина у Евхаристијској молитви, јесте још једно сведочанство о поистовећивању Тајне Евхаристије, са Тајном Цркве, која се остварује личношћу самога Господа Христа.

Наслеђе IV века у Цркви је врло богато. Век који је изобиловао како великим искушењима за Цркву, у виду сусрета са државом и настанка првих великих јереси, тако и преобилем отаца и великих светитеља који су оставили велики печат и утицај на

---

²⁷⁴ Дидахи IX,4

²⁷⁵ Атанасије 1, стр. 59

²⁷⁶ Св. Кипријан Картагински, Писмо Цецилију 13,1-2.4

развој Цркве у будућим временима. Две велике Цркве - Александријска и Антиохијска и даље су биле врло утицајне. Александријска Литургија, приписана апостолу и јеванђелисту Марку, чији печат сигурно и носи, сачувана је тек у рукописима из XI и каснијих векова.²⁷⁷ Ова Литургија носи трагове дубоке старине, али има и неких каснијих додатака и утицаја из других средина.²⁷⁸ Други велики центар хришћанства, Антиохија, сачувала је предање које је касније утицало на богослужење скоро целог Истока. Литургија коју су служили Свети у Антиохији касније је деловањем Светог Јована Златоустог, постала најчешће служена Литургија Цркве. Оваква пракса, заживела потпуно током почетка другог миленијума, и данас је жива у Цркви Христовој. Још један центар Цркве у првим вековима био је Јерусалим. Место Откровења и Искуплења, Страдања и Васкрсења, било је одувек за хришћане посебан град, град ка коме се стреми и у есхатолошком смислу. Литургија овога града била је била једна од древних Литургија, и приписана је Светом Јакову, брату Господњем по телу. О њеној древности говори и њена једноставност у тексту молитава, али и њен поредак са опширним читањима из Старог завета.²⁷⁹ Све ове Литургије су постојале у IV веку, када су вероватно и добиле устаљену форму. На ово је сигурно утицало и премештање Литургија у храмове и стабилност у животу Цркве. Навешћемо нека од промишљања великих светитеља из овог периода. Тумачећи одељак из 1 Кор 10,16-17 Свети Јован Златоусти пише: *Зашто апостол није рекао учешће (уместо заједница)? Зато што је хтео нешто више да искаже, и да покаже велику јасноћу. Јер ми не само учешћем и причешћем, него и сједињењем заједничаримо. Јер као што се оно тело сјединило Христу, тако се и ми овим хлебом Њему сједињујемо. Пошто је затим рекао заједница тела (стих 16.), а оно што заједничари друго је од онога коме заједничари, и ту је наизглед малену разлику укинуо. Јер, рекавши заједница тела, потражио је опет да каже нешто ближе, зато додаде : Јер један је хлеб, једно смо тело многи (стих 17.). Јер, као да каже: Зашто говорим заједница? Ми смо само оно тело. Јер шта је хлеб – Тело Христово. А шта постају причасници – Тело Христово. Не тела многа, него једно тело. Јер као што је хлеб од многих зрна сједињен тако да се уопште не види зрнење, него да су ту, али је спајањем невидљива њихова разлика, тако да се и ми и међусобно једни другима у Христу сједињујемо. Јер, не храниш се ти*

---

²⁷⁷ Атанасије 3, стр. 9

²⁷⁸ Атанасије 3, стр. 9

²⁷⁹ Атанасије 2, стр. 7-9

*од другог тела, а он од другог, него сви од једног истог, зато је и додао: јер се сви од једнога хлеба причешћујемо.*²⁸⁰

Велики значај за литургијску праксу имали су и Свети Оци који су живели после IV века. На будуће схватање и тумачење Свете Литургије утицао је и корпус књига приписан Светом Дионисију Ареопагиту. Ови списи су врло брзо стекли велики ауторитет у Цркви. Поготову су били читани после коментара, које је на ове текстове оставио Свети Максим Исповедник. Сви каснији тумачи Свете Литургије позивају се на Ареопагитске списе, али исто тако и тумачења ових списа од Светог Максима. Под утицајем ових текстова, настали су и многобројни литургијски обичаји.²⁸¹ *Видљиво је да су се Максим Исповедник и Јован Дамаскин служили Дионисијем, међутим, углавном на тај начин што су га интегрисали у систем мисли који је из основа независан од њега.*²⁸²

Велики утицај на тумачење и на поредак Литургије после VIII века има спис *Црквена историја и мистичко созерцање*. Дело је било коришћено све до појаве тумачења Светог Николе Кавасиле и, нешто касније, Светог Симеона Солунског. Црквена историја је приписана Светом Герману, патријарху Константинопољском (+ 733),²⁸³ али је у каснијим периодима врло често допуњавања и прерађивана²⁸⁴.

Веома важно и садржајно тумачење Свете Литургије оставио је иза себе Никола, епископ Андидски.²⁸⁵ У његовом тумачењу први пут видимо да је предложено вршено пре Свете Литургије.²⁸⁶

Канони Цркве су још један, врло важан део Светог Предања, који говори о Светој Литургији. У Светим канонима је присутна тенденција да се успостави и сачува заједница Бога и човека. Ова заједница јесте литургијска и зато се о Литургији и учешћу у Литургији говори у многим појединачним канонима. Свети канони су настали са циљем да се очува благодатно јединство евхаристијске заједнице, односно Цркве, а поред тога да се у оним случајевима, у којима је то јединство нарушено, постави одређена терапеутска мера за обнављање тог заједничарења.²⁸⁷ Настали као израз живота у Цркви, својим садржајем покушавају да успоставе заједништво сваког појединачног хришћанина у оквиру његове службе у Цркви. Појединачно, многи

²⁸⁰ Атанасије, Еклисиологија, стр. 151-152

²⁸¹ Мајендорф 1996, стр. 77-78

²⁸² Мајендорф, Христос, стр. 110

²⁸³ Атанасије 1, 193-215

²⁸⁴ Пентковский 2008, стр. 62

²⁸⁵ Атанасије 2, стр. 222-252

²⁸⁶ Никола Андидски, у Атанасије 2, стр. 230

²⁸⁷ Свештени Канони, стр. 19

канони говоре о начину и условима заједничарења у Христу. Неки канони Лаодикијског Сабора регулишу и сам систем богослужења у тој Цркви.²⁸⁸ Нарочито је упечатљив текст 19. канона Лаодикијског Сабора, који доноси сажети начин служења Литургије у Лаодикији у време одржавања Сабора (друга половина IV века). *Да треба (на Св. Литургији), после проповеди епископа, најпре посебно чинити молитве за оглашене, на кад оглашени изиђу, да бива молитва за кајуће се; и кад и ови, по полагању (на њих) руке, изађу, тада нека бивају за верне три молитве: једну, прву, чинити тајно, а другу и трећу вршити на глас. Потом тако давати мир (пољубац мира), на пошто презвитери даду мир (пољубац) епископу, тада ће лаици (епископу и узајамно) давати мир (пољубац), и тако свршавати Свето Приношење; и само је свештеним лицима допуштено да улазе у Жртвеник (олар) и причешћују се (тамо).*²⁸⁹ На основу овог, али и још неких Канона Лаодикијског Сабора, имамо и реконструкцију Литургије служене у Лаодикији у периоду одржавања Сабора.²⁹⁰

Овај кратак преглед литургијског предања у Цркви, показује основне токове и поимање Литургије у еклисиолошком контексту. Велики период од XII векова који смо обухватили, обилује и другим утицајима на форму Литургија које су служене на разним просторима хришћанског света. Оно што је најважније, Литургија Истока остала је верна основном полазишту из Тајновечерског догађаја у форми - заблагодаривши, благословивши, осветивши, преломивши и даде. Ових пет елемената Литургије остали су непромењени у свим облицима и варијантама које су служене на Истоку, у оквиру Једне и Саборне Цркве. Текстове којима се попуњавала ова шема, а које су писали, или боље рећи изговарали, разни Свети Оци и епископи Цркве, управо показују неопходност јединства Цркве у различитости њеног постојања овде у свету.

---

²⁸⁸ Лаод 17, 19, 59 и други

²⁸⁹ Свештени Канони, стр. 293

²⁹⁰ Brightman, Liturgies Eastern and Western

3.5.2. Свети Сава и Литургија његовог времена

У овом делу рада, говорићемо о начину служења Литургије у периоду друге половине XII и прве половине XIII века. Поред тога, потребно је и да прикажемо сам однос Светог Саве према литургијском животу Цркве

О самом начину богослужења овде ћемо говорити на основу неколико рукописа из периода који описујемо. Српско рукописно наслеђе из овог периода је прилично оскудно и очувано је врло мало оригинала. Најважнији оригинални текст из овог периода је Мирослављево јеванђеље. Свитац Карејског типика, са оригиналним печатом, такође је оригинал очуван из тог времена. Осталих текстови су ранији или каснији преписи.

Да бисмо говорили о Литургији овог периода, можемо узети у обзир неколико старих српских рукописа. Треба сагледати и најстарији словенски текст Литургије у Евхологиону Варлаама Хутинског, али и светогорске рукописе из тог времена. Српски *Хиландарски свитак*, Бр. 16/VI је сигурно настао под утицајем светосавског наслеђа, јер се налази у библиотеци манастира Хиландара. Овај текст нема почетак, па га можемо узети у обзир тек од молитве за оглашене. Ни многи други текстови немају почетак, па је врло тешко реконструисати предложење из овог периода. Да бисмо видели, како је изгледало предложење, узећемо у обзир најпре два руска текста. Сматрамо да руски текст треба узети у обзир из разлога што је у овом периоду било доста сличности не само у језику, већ и доста блискости у богослужењу. Сам податак да је Свети Сава отишао у Свету Гору са руским монасима, указује на чврсте везе са њима. Монашење и првобитни живот Светог Саве на Светој Гори одигравао се такође у руском манастиру Светог Пантелејмона, Старом Русику. Пратећи разне рукописе²⁹¹ овог периода, стичемо утисак да се од претходних врло слободних форми текстова са молитвама, без стриктних упутстава о појединим радњама, прелазило ка све детаљнијим описима у рубрикама.

У старијим српским рукописима предложење није сачувано, али га имамо у неким руским рукописима овог периода. Сигурно највећу старину има предложење у рукопису Преподобног Варлаама Хутинског, који је настао на прелазу из XII у XIII век.²⁹² Предложење је изложено уз текст Литургије Светог Јована Златоустог, који се налази после Литургије Светог Василија Великог. На почетку рукописа, где је

²⁹¹ Атанасије 1, 270-299 и 348-429

²⁹² Рукопис према <http://old.stsl.ru/files/manuscripts>

Литургија Светог Василија Великог, пише да је *Чин уписан у Јовановој Служби*, а почетак је молитва Трисвете песме. Ово предложење изражава врло дубоку древност. Помиње се термин *сасудохранилница тј. скевофилакион*, што је у оно време реткост за овај простор. Само предложење овде врши ђакон, што је пракса из предиконоборачког периода. Текст предложења је врло кратак, скоро без икаквих упутстава, па га овде дајемо у целини.

У сасудохранилници ђакон, желећи да реже проскуру (просфору) прекрсти (прехрсти) је трипут ножем и реже говорећи:

Као овца на заклање води се * и као јагње наспрам онога који га ишша безгласан * тако не отвара уста своја у смирењу његовом * суд његов се узме * а род његов ко ће исповедати * јер се узима од земље живот његов * сада и увек ***

Пререзавши крстом говори

Жртвује се јагње божје које узима грехе свега света свагда и сада и увек ***

Лије вино и воду у чашу

Копљем прободен би у ребра своја и изиђе крв и вода и који виде посведочи и итинито је сведочанство његово свагда, сада ***

(Затим следи молитва предложења истоветна данашњој: Боже, Боже наш...)

И покрива дарове говорећи

Господ се зацари у лепоту се обуче *

А ово покривајући чашу

Обуче се Господ у силу

А ово кадећи

Дому твоме приличи светиња

А потом ђаконици (ђакони или ђаконства?) Благослови Владико...

У Хутинском рукопису даље следи текст Литургије Светог Јована Златоустог, где се јектеније наводе у скраћеном тексту, а молитве које изговара свештеник су целе.

Други текст који ћемо овде навести је још важнији за нашу тему. То је текст из Законоправила Светог Саве²⁹³, глава 54, у којој је дато упутство како треба вршити предложење.

Познање извесно о томе како приличи да буде Божанствено приношење у светој Служби о хлебу и о чаши приношења и о просфори и о вину.

---

²⁹³ Свети Сава, Законоправило, стр. 2666-2776

... Тако примивши јереј од ђакона просфору, узевши нож и очистивши је и затим крстообразно знаменовавши просфору говори:

Као овца на заклање вођен би и као јагње насупрот онога који га шиша безгласан.

И ово рекавши остало, положи ову просфору на бљудо, прстом показујући на врх ње говори:

Тако не отвори уста своја, у смирењу своје суд његов узме се, род пак, његов ко ће испричати, јер се узима од земље живот његов.

И затим полаже изрезану ту од средине просфоре велику чест(део) на бљудо наузнак, и пререзује њу крстообразно од средње стране (из средине) говорећи:

Жртвује се Јагње Божије које узима грехе свега Света и додаје Амин.

И по изговарању овога узима Свети Путир и улива у њега вино и воду.

Опет говори јереј:

За сједињење Светога Духа Амин.

Затим говори:

Један од војника копљем ребра Њему прободје, и одмах изађе из ребра Исусова крв и вода и који виде посведочи и истинито је сведочанство његово.

И затим поставља Свети Путир на божанствену трпезу (предложење) прстом показује и гледа на назначени Агнец хлебом на изливену крв вином опет говори:

Јер троје је које сведочи: Дух и вода и крв и троје једно јесу, сада и увек и у векове векова. Амин.

И тако кадивши ове дарове говори молитву.

И потом проскомидише просфору Светој Богородици говорећи ово:

Господе Исусе Христе Боже наш прими жртву ову у славу и част Пречисте Владичице наше Богородице.

Такође и светима којима хоће проскомидисати говори:

Господе Исусе Христе Боже наш прими жртву ову у славу и част светог име рекавши.

За здравље, пак, живим:

Прими Господе Боже наш жртву ову за опроштај и остављење грехова слуге твога име рекавши и вечног живота удостој њега.

За мртве приневши говори:

Помени Господе душу слуге твога име рекавши и учини га где осветљује светлост Лица Твога.

Да бисмо упоредили текстове предложења, осврнућемо се на још један извор - рукопис из манастира Светог Саве Освећеног у Палестини, из личне колекције Димитријевског, који је он објавио у трећем тому свог дела.²⁹⁴ На 161. листу овог рукописа стоји наслов Поредак Божанствене Литургије. Текст предложења је следећи:

Јереј чини три метаније испред жртвеника и моли се у себи овом молитвом: Господе Боже мој, пошаљи ми помоћ са светог Обиталишта Твога и оснажи ме на предстојећу службу Твоју, да неосуђено предстанем Твом страшном и трепетном Престолу и бескрвно свеиштеноство извршим, јер је твоје царство и слава.

И ушавши у Свети Олтар, узима стихар у руке, чини поклона три и одевајући га говори:

Обрадоваће се душа моја Господу, јер ме обуче у хаљину спасења и одећом весеља одену ме.

За епитрахиљ говори:

Благословен Бог који излива Благодат своју на свеиштенике, као миро на главу, које се стаче на браду... које се стаче на skut од одеће његове.

И за појас говори:

Благословен Бог који ме препојаса силом и утврди непорочним пут мој

И за десну наруквицу:

Десница Господња чини силу.

А за леву говори:

Руке твоје створише ме и саздаше ме.

И одевајући фелон говори:

Свеиштеници твоји, Господе, оденуше се правдом и преподобни твоји обрадоваше се.

После одевања свеиштеника у свеиштено одјејање, одлази до протезиса и умивајући руке, говори:

Умићу у невиности руке моје и обићи ћу жртвеник Твој, Господе.

---

²⁹⁴ Дмитриевский III, 116-121

И говори до краја. Тако чини предложење, узимајући просфору и копље у руке, гледајући ка истоку, моли се за себе:

За благопомоћ њему да беспрекорно саврши Божанствено свеиштенослужење.

Затим узима у десну руку копље и благосиља Бога, чини крст копљем изнад просфоре, говорећи:

Господу и Богу и Спасу нашем Исусу Христу. Три пута.

И почевши да знаменује говори:

Као овца на заклање вођен би, и као јагње непорочно пред оним који га стриже, тако не отвори уста своја. У смирености његовој суд његов узе се, а род његов ко ће исказати.

Затим завлачи копље са друге стране, и тако вадећи хлеб, говори:

Јер се узима са земље живот Његов.

Затим ставља хлеб на дискос преврнут, урезује му крст копљем, говорећи:

Један од војника копљем ребро Његово прободу.

Затим узима вино и воду, и сипајући у Свети Путир, говори:

И одмах изађе крв и вода, и који виде посведочи, и истинито је сведочанство његово.

Затим узима другу просфору и говори:

Заступништвом, Господе, Пресвете Владичице наше Богородице и Приснодјеве Марије прими ову жртву и помени.

За трећу просфору говори:

За благопријемне молитве часних, бестелесних и небеских сила, часног пророка, претече и крститеља Јована, светих славних и свехвалних апостола дванаесторице и седамдесеторице, светих пророка, правдних, светог оца нашег Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоустог, Николаја Чудотворца, Атанасија и Кирила, Петра Александријског и Јована Милостивог, Григорија Ниског и Григорија Чудотворца, Андреја Критског и Амфилохија Иконијског, Мелетија Антиохијског и

*Софронија Јерусалимског, Кирила Јерусалимског и свих исповедника, Митрофана Константинопољског и Леонтија, папе Римског, Јакова Божибрата, Дионисија, Јеротеја, Климента Римског и Климента Анкирског, Тимотеја и Тита, Игњатија Богоносца, праведног Лазара, Стефана Првомученика, и Романа Мелода и Архиђакона, и све јерархе. Свете Великомучениге, Георгија, Теодора Тирона, Теодора Стратилата, Димитрија, Нестора, Прокопија, Артемија, Меркурија, Евстатија, Евстратија и са њим светих исповедника, светих и чудотвораца бесребрника, Козме и Дамјана, Пантелејмона и Ермолаја, Кира и Јована, светих четрдесет мученика и свих светих мученика. Светог преподобног и богоносног оца нашег Павла Тивејског, Антонија Великог, Евтимија, Теоктиста, Саве, Харитона, Кириака, Герасима, Теодосија, Арсенија, Пахомија, Онуфрија, Јефрема, Козме побожног и Јосифа, Теофана и Тедора Грапта, Стефана новог, Максима Исповедника, Исидора Пилусиота, Илариона, Јоаникија, Павла који је у Латри, Луке и Герасима и свих преподобних. Светих славних жена Текле Првомученице, Варваре, Ефимије, Екатерине, Марине, Анастасије Анисије, Јулијане, Авгеније, Матроне, Теоктисте, Марије Египћанке, Христине, Меланије, Ксеније Чудотворке, Киријаке, Теодоре, Параскеве, Ирине, Марије, Ане Чудотворке и свих светих жена. И светога дана, кога спомен савршавамо, и свих Твојих светих, чијим молитвама посети нас Боже. Помени цара нашег, војску његову, сваки свештенички ред, сво Епископство православних, сво свештенство саслужујуће...*²⁹⁵

Ова три наведена рукописа сведоче нам о једној врло шароликој пракси чина предложења у то време. Већина осталих нама познатих рукописа²⁹⁶ у великој мери потврђују ову различитост и слободу у вршењу чина предложења. Из Хутинског служебника закључујемо о врло старој пракси на основу многих показатеља из целокупног рукописа. Још увек се прво наводи Литургија Светог Василија Великог, иако је сам почетак Литургије прескочен и упућује се на текст почетка Литургије Светог Јована Златоустог²⁹⁷. Предложење је уз Литургију Светог Јована Златоустог и дато је у врло сажетим елементима. Предвиђено је да предложење врши ђакон²⁹⁸, тако да је вероватно преписан са неког старијег предлошка. Оваква пракса је сигурно била заступљена већ од краја VI века²⁹⁹, а сигурно је таква била и у VIII веку, када је описује

²⁹⁵ Рукопис је даље оштећен и наставља се на првом антифону

²⁹⁶ Дмитриевский I, II, III; Атанасије 1, 2, 3

²⁹⁷ Лист 1.

²⁹⁸ Никола Андидски, Атанасије 2, стр. 229

²⁹⁹ Тафт, The Great Entrance, стр. 46

Свети Герман, патријарх константинопољски (+733. г.)³⁰⁰. Међутим, на основу других рукописа, можемо закључити да је таква пракса у XII и XIII веку већ била престала. Из ова три рукописа видимо и да је предложење вршено пре Литургије. Стихови из Псалама који се читају приликом резања просфоре нису били устаљени, а можда није било ни строго прописано уз резање које стране се изговара који стих. Такав распоред је сигурно касније установљен, и није посведочен у овом периоду. Стихови се ређају један за другим, а резање просфоре је најчешће само назначено.

За нас је овде од велике важности текст предложења дат у Номоканону Светог Саве. Он се, као што је речено, у појединостима разликује од осталих чинова предложења, али је свакако део предања времена у коме је настао. Након наслова, Свети Сава кратко упућује на смисао самог предложења и објашњава његов однос према Тајној Вечери. Овде користи термин који највише указује на природу Цркве, а то је *заједничарење*. Подсећа да су хлеб и чаша по подобију Тајне Вечере, којом нас је Христос учинио заједничарима и смрти и славе Васкрсења свога. У овом уводу Свети Сава користи и цитат из Пророка Исаије, којим наглашава месијански карактер ове жртве и упућује на старозаветно најављивање евхаристијске реалности у Цркви. Реченица Светог Пророка Исаије, *хлеб ће му се дати, и вода му је пиће* (Ис 33,16), такође, код Светог Саве попримају евхаристијски карактер, потпуно идентично као и остали стихови из Књиге пророка Исаије које се говоре на предложењу. Остали елементи предложења су типични, осим навођења још једног одломка из Светог писма. То је текст из Прве посланице Светог Јована Богослова, којом се у ствари и завршавају радње пре саме, древне молитве предложења: *Боже, Боже наш, који си Небески Хлеб...* Завршавајући уливање вина у свету чашу, свештеник изговара речи *Јер троје је које сведочи: Дух и вода и крв и троје једно јесу*³⁰¹, *сада и увек и у векове векова. Амин.* Овај одељак је својствен и другим Службеницима словенског порекла³⁰², а у себи носи христолошко-еклисиолошки елемент. Овом тексту из Посланице Јованове претходи расправа апостола Јована о Христовом пореклу од Бога Оца. Уједно додаје да Исус јесте Син Божији³⁰³, али и да је Он Исти дошао водом и крвљу. Његов долазак водом указује на крштење, а долазак крвљу је искупитељска жртва на Голготи, која се и даље

---

³⁰⁰ Атанасије 2, стр. 194-195

³⁰¹ 1 Јн 5,8; у ствари је овде текст посланице без интерполираног дела о Оцу, Сину и Светом Духу, јер нема речи *на земљи*

³⁰² Атанасије 3, стр. 374

³⁰³ 1 Јн 5,1.5

остварује у Литургији, у Духу, који је Истина³⁰⁴. Из историје текста Светог писма знамо да је у овај део касније интерполиран одељак, и да у себи носи јасну тријадолошку формулу. Тако Свети Сава и овај стих користи управо у евхаристијском контексту у току предложења.

Не бисмо се више задржавали на самом току Литургије, јер сви детаљи указују на надовезивње на већ постојећу праксу у овом периоду, као и на непрекинути низ предања из ранијих векова историје Цркве и служења Литургије у Цркви. Своје искуство које је стекао најпре као младић у Србији, затим живећи у руском и грчком манастиру на Светој Гори, Сава је пренео у новоустановљени манастир Хиландар. Овај начин богослужења се касније преко Студенице проширио кроз целу Србију. Иако је сигурно познавао и градско богослужење којим је још увек била украшена Катедрала Солуна, Света Софија, Сава је био више везан за манастирске типике. У Солуну је одседао у Филокалу, у Цариграду у манастиру Богородице Евергетиде, тако да је и овај систем богослужења сигурно применио у Србији. Замирање величанствених богослужења у Константинопољу почетком XIII века, допринело је још већем утицају манастирског типа богослужења и касније, још јачем утицају Јерусалимског типика на целокупно богослужење Цркве. Такве тенденције видимо већ у време Светог Саве, да би овај процес 100 година касније у већој мери био завршен.

---

³⁰⁴ 1 Јн 5,6

3.5.3. Однос Светог Саве према учествовању у Литургији

Поред тока Литургије овде ћемо обратити пажњу и на детаље који сведоче о Савином односу према целокупном Евхаристијском Сабрању и учествовању у њему. За ово разматрање потребни су нам ставови Светог Саве о овом питању. У његовим текстовима на неколико места се говори о учествовању у Литургији и заједничарењу у истој. И Хиландарски, а касније и Студенички типик доносе нам доста података о овом питању. И у другим текстовима који су остали иза Светог Саве имамо податке о његовом односу према причешћивању, учествовању у Литургији. Текстовете ћемо наводити хронолошки.

На првом месту стоји Хиландарски типик. У Хиландарском типиком цело 5. Слово посвећено је Светој Литургији. Навешћемо комплетан текст овог Слова (поглавља), јер својим садржајем јасно изражава став Светог Саве о Литургији и причешћивању.

О СВЕТОЈ ЛИТУРГИЈИ И ДА СЕ НИКО НЕ ПРИЧЕШЋУЈЕ БЕЗ (знања) ИГУМАНА, НИТИ ОПЕТ ДА НЕКО ОСТАЈЕ БЕЗ ПРИЧЕШЋА, ОСИМ СА ЊЕГОВИМ ЗНАЊЕМ

Треба казати и о божанственој Литургији, која по дужности треба да се врши у цркви. А на њој треба да чувате ви себе, браћо, чврсто, јер је свето и страшно што се на њој врши, и јер се на њој више од других држи и врши страшна и превелика тајна наше православне вере, то јест Божанствена и Најчаснија Литургија Пречаснога Тела и Крви Господа и Бога Спаса нашега Исуса Христа. На њој, као што је речено, треба ви себе тачно да чувате, што више, и треба да одгоните од вас сваку кукољску и нечисту мисао недостојну ове страшне службе, и на сваки начин треба себе да чистите, потом се треба причешћивати Божанственим Светињама, пошто од игумана примите проштење. Јер не приличи некоме од вас да се причешћује без бојазни и без суда, нити сваки пут. Хтели бисмо ово: много пута је причешћивати се и живота, као што речеи сам Христос: Који једе Тело Моје и пије Крв Моју, у мени остаје и ја у њему³⁰⁵, и опет: Ако не једете Тело Моје и не пијете Крв Моју, немате

---

³⁰⁵ Јн 6, 56

живота у себи³⁰⁶, и божанствени апостол: Ко се прилепљује Господу, једно је тело³⁰⁷, као и противно: Који себе удаљује од Тебе, погинуће³⁰⁸, рече кротки Давид. Хтели бисмо, дакле, као што је ово и речено, али због људске немоћи и дела тешког не заповедамо, јер који недостојно једе Тело и пије Крв Господњу, крив је Телу и Крви³⁰⁹, рече божанствени и духоречити и први међу апостолима Павле. Страшна је то реч, браћо моја, и указује да треба да дрхте од причешћа, не само грешници као што сам ја, него и они који су могли поузданији у себе. Јер они треба да се причешћују три пута недељно, колико знају себе да су се очистили од срамних мисли и слагања са њима, од гнева и роптања, жалости и оговарања, лажни и непристојног смеха, и још злог мишљења, па чак и јарости, срамног говора, и овоме сличног. А они који упадоше у речене страсти, нека се пожуре да исповешћу и покајањем одступе од овога, и једанпут у недељи нека се причесте, или ни једанпут, по игумановој одлуци, јер игумани треба да се и брину о овоме.

А да неко без причешћа пребива без игуманова знања, није похвално, јер онај који тако чини биће осуђен као онај који испуњује своју вољу. Они који хоће да се причесте треба да поју службу узаконјену за причешће и чинећи један другом заједничко кленопоклоњење да дају опроштај, и тако потом са благодарношћу треба се причешћивати Животворним Светињама. Нека вам буде и ово, имајући и овај образац.³¹⁰

Овај одељак је преведен из Евергетидског типика и потврђује порекло Хиландарског типика. Идентичан овом тексту је и текст којим се описује Литургија и начин причешћивања у Студеничком типичу.³¹¹ У оба текста се види непрекинута нит предања Цркве о непрестаном заједничарењу у Телу и Крви Господњој. Овде се можемо подсетити и познатог упутство Светог Василија Великог, архиепископа Кесарије у Кападокији, оца и литурга Цркве, упућено Кесарији патрицији (Писмо 93).³¹² Велики кападокијски Светитељ саветује да је добро и корисно причешћивати се сваког дана. Међутим, он за себе касније сведочи да се причешћује четири пута седмично. Оваква пракса није изостала ни у време Светог Саве. Из овог текста јасно је да заједничарење у хлебу и чаши није питање ничије самовоље, већ је то основна

---

³⁰⁶ Јн 6, 53

³⁰⁷ 1 Кор 6,17

³⁰⁸ Пс 73,27

³⁰⁹ 1 Кор 11,27

³¹⁰ Свети Сава, Сабрана дела, стр. 51-52

³¹¹ Атанасије 1, 229-230

³¹² Атанасије 1, 94

претпоставка живота у Христу, у Цркви. Ниједан појединац није изнад Цркве и Свети Сава овде упућује да једино грех одваја човека од заједнице у Христу. Учествовање у Вечери Господњој је претпоставка живота у Цркви, и овде се то потпуно јасно види, не само као жеља или хтеће, већ као потпуно обавезна и подразумевајућа ствар. Доментијан касније сведочи да *Свети пролажаше и обилажаше целу земљу својега народа, вером православља утврђујући и учећи, и предајући им врлине и добре обичаје, водећи све исповедањем ка покајању. У манастирима сабираше зборове инока и предаваше им да држе уставе законске и службе црквене.*³¹³ Из овога можемо закључити да је Свети Сава овај образац литургијског живота преносио по целој архиепископији, утврђујући све у већ устаљеним правилима. Нема разлога да помислимо да је увођење реда у другим манастирима било супротно или различито од поретка у Студеници и Хиландару.

---

³¹³ Теододсије, Житија, стр. 213

4.1. ЗАКЉУЧАК

Храм Светог Николе у Топлици био је узор већини Немањиних градитеља, све до изградње храма Пресвете Богородице у Студеници, када су грађевине Стефана Немање доведене до савршенства облика и простора. Архитектонски облик ових храмова одређен је у великој мери наслеђем Истока које припада комнинском периоду. Са друге стране нека решења су преузета са приморских светилишта. Олтарски простори који су грађени у храмовима у време Немањине владавине имали су једноставан, неразвијен облик. Преостали елементи ових олтара не дају нам довољно материјала за детаљније описивање стања, а недостатак сликарства и олтарских преграда из XII века поготово утиче на то.

Највеће промене у архитектури олтарских простора десиле су се после повратка Светог Саве из Свете Горе. Његовим ангажовањем на завршетку Богородичине цркве у Студеници започиње нови период, како у историји уметности у Србији, тако и у историји богослужбене праксе.

Литургијско наслеђе XII века, са мноштвом различитих типика у употреби, утиче и на различитости у архитектури овог периода. Србија у овом периоду има једног или два епископа, неколико малих градова у унутрашњости, што указује на богослужења искључиво манастирског карактера. Катедрално богослужење никада није вршено на територији Србије. Мање димензије ранијих храмова³¹⁴ указују и на скромност богослужења на овој периферији Источног римског царства. Монументалност Студенице и Мирослављевог јеванђеља потврђују да је већ у ово време у Србији започео један нови талас литургијског живота.

Долазак Светог Саве у Србију са Свете Горе, поклопио се са врло динамичним периодом живота Цркве на овим просторима. Савино архимандритско достојанство са којим је дошао у Србију, наговештава да је замисао о устројству и организацији Цркве на територији Србији постојала више од деценије, пре него што је иста успостављена. На ову замисао, поред Светог Симеона Мироточивог, могао је утицати и сам солунски митрополит³¹⁵ или неко из Константинопоља, где је Сава дуго боравио.³¹⁶ Делови из Доментијановог и Теодосијевог животописа Светог Саве, у којима описују Савин сан и

---

³¹⁴ Храм Светог Петра у Расу је епископско седиште прилично малих димензија

³¹⁵ Доментијан, Живот, стр. 112

³¹⁶ 1200. године је тамо и живео, по сведочењу Руског путописца

јављање Светог Симеона са указивањем на будуће Савино архијерејско достојанство су недвосмислени. Овај сан није литерарни украс средњовековног писца, већ део тежње првог српског архиепископа Саве да и у Србији устроји Цркву на апостолским основама. Овај подухват подразумевао је многе и опсежне припреме. Ове, врло важне радње, Савини биографи такође описују.

Делатност коју Сава започиње у Студеници уређењем храма, води управо у том правцу. Велика посвећеност српског архиепископа на уређењу олтарског простора Богородичине цркве у манастиру Студеници, може упућивати на његову жељу да овај храм постави за архијерејско седиште. Изградња Жиче је ипак довела до тога, да и ако је постојала жеља да се Студеница постави за седиште, од те намере се веома брзо одустало. Градећи Дом Спасов у Жичи, Сава и Стефан су поставили основе за будуће организовање и државе и Цркве у Србији.

Доношењем новог типика, у Студеници започиње обнова литургијског живота. Богослужење које је устројено према светогорским манастирима, али и према тада најугледнијем манастиру - Свете Богородице Евргетиде у Константинопољу, постаје део главних токова богослужбених збивања на истока. Ови догађаји су утицали на стварање и настанак нових богослужбених текстова посвећених Светом Симеону, а касније и самом Светом Сави. Богослужбене књиге настале у наредном периоду прате ове промене, што видимо на примеру Братковог минеја.

Литургијска пракса овог времена доноси много различитости, са тежњом ка нераскидивом стапању пракси и поредака. Овај процес је сигурно продужен због догађај из 1204. године, јер више није постојао један јак ауторитативан центар, какав је до тада био Константинополис са својим богослужењем и литургијском праксом. Он ће трајати све до XIV века, када ће патријарх Филотеј (+ 1379) својим Диатакисом у потпуности окончати развој чина предложења.

Својим ауторитетом и угледом Свети Сава је поставио богослужење у Србији на врло чврсте основе. Сабравши литургијско искуства Свете Горе, Константинополиса и Палестине, поставио је основе за каснији развој богослужења у Србији. Првобитна светогорска искуства касније је допуњавао на својим путовањима по Истоку. Боравивши у Никеји одређено време 1219. године, још се боље упознао са богослужењем које је требало да врше будући архијереји у Србији. Овај боравак је сигурно утицао на неколико архитектонских подухвата на Жичи. Један од њих је дограђивање пастофорија на Дому Спасовом у Жичи, који су настали након повратка Светог Саве из Никеје. Паралелно са дограђивањем ових простора на Жичи, исти

грађевински захват је предузет и на храму Вазнесења у Милешеви. Постојање ових просторија доказано је археолошким истраживањима на храму Богородице хвостанске, као и на храму Светог Ахилија у Ариљу. Први храм у српској архитектури на коме су ови простори били део првобитне замисли за грађење храма, је храм Светих апостола у Пећи. Исти поступак и просторно решење видимо и на храму у Придворици. Све указује да је Свети Сава после повратка из Никеје, испуњен новим сазнањима, приступио просторним проширењима олтара и његовом растерећењу. Доградњом протесиса и ђаконикона желео је не само да добије олтар за архијерејско богослужење, већ и да га ослободи од свих осталих богослужбених радњи припремног карактера за Литургију. За ово имамо потврду у олтарском простору храма у Придворици, који није био намењен за епископско седиште, па према томе ни за честа архијерејска богослужења. Још једно писано сведочанство иде у прилог овоме. У Номоканону постоји једно поглавље о предложењу, и тиме се указује да је овај део Литургије тада био у развоју. Наводећи га, Свети Сава је, претпостављамо, хтео да му да печат и да шаролику праксу предложења у Србији учини јединственом. Каснији српски рукописи Литургије нам то и сведоче.³¹⁷

Свети Сава је олтарске просторе у овим храмовима замислио као просторе у којима свештенослужитељи служе Литургију, неоптерећени било каквом животном бригом³¹⁸. Те просторе је на тај начин и уредио и оставио да се у њима приноси бескрвна и словесна жртва.

---

³¹⁷ Атанасије 1

³¹⁸ Херувимска песма

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

Атанасије 1 – Атанасије Јевтић, Христос нова Пасха 1 – Божанствена Литургија, Хиландар, Острог, Требиње, Београд, 2007

Атанасије 2 - Атанасије Јевтић, Христос нова Пасха 2 – Божанствена Литургија, Хиландар, Острог, Требиње, Београд, 2007

Атанасије 3 - Атанасије Јевтић, Христос нова Пасха 3 – Божанствена Литургија, Хиландар, Острог, Требиње, Београд, 2008

Дамаскин, Беседе – Свети Јован Дамаскин, Беседе, превод Атанасије Јевтић, Требиње, Врњци, 2002

Дела апостолских ученика, превод Атанасије Јевтић, Хиландар, Тврдош, Требиње, 1999

Дмитриевский I – Дмитриевский А. А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. К., 1895. Т. I. Ч. I.

Дмитриевский III – Дмитриевский А. А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока, Петроград, 1917

Доментијан, Живот - Доментијан, Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона, Просвета, СКЗ, 1988

Meyendorff Paul, St Germanus – Paul Meyendorff, St Germanus of Constantinople on The Divine Liturgy, The Greek Text with translation, introduction and comentary, Crestwood, New York, 1984

PG – Patrologia Greaca

Свети Сава, Законоправило – Свети Сава, Законоправило, Иловачки препис фототипски издање, Горњи Милановац, 1991

Свети Сава, Сабрани списи - Свети Сава, Сабрани списи, Просвета, СКЗ, Београд, 1986

Свето писмо Нови завјет, Свети архијерејски Синод СПЦ, Београд, 2002,

Свето писмо Старога и Новога завета, БИБД, Београд, 1987

Свештени Канони – Свештени Канони Цркве, превод Епископа Атанасија, Београд, 2005

Симић, Хиландарски типик – Прибислав Симић, Хиландарски типик монаха Романа 1331. г. Епархија жичка, 2010

Стефана Првовенчани, Сабрани списи - Стефан Првовенчани, Сабрани списи, Просвета, СКЗ, Београд, 1988

Теодосије, Житија - Теодосије, Житија, Просвета, СКЗ, Београд, 1988

Cyril Mango, The art of the Byzantine Empire 312-1453, Sources and Documents, University of Toronto, 1986

Литература

Атанасије 1977 - Атанасије Јевтић, Из богословља Светог Саве / Свети Сава, 1977 – Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975, СА Синод СПЦ, Београд, 1977, стр. 117-180

Атанасије, Еклисиологија – Атанасије Јевтић, Еклисиологија Светог Апостола Павла, Тврдош, Требиње, 2006

Атанасије, Патрологија – Атанасије Јевтић, Патрологија, Црквени оци и писци прва три века историје Цркве, Београд, Требиње, Лос Анђелес, 2015

Атанасије, Предавања о Литургији – Атанасије Јевтић, Предавања о Литургији, Жича, Краљево, 2008

Бабић, Кораћ, Ћирковић, Студеница - Гордана Бабић, Војислав Кораћ, Сима Ћирковић, Студеница, Југословенска ревија, Београд, 1986

Bouyer, Liturgy and architecture – Louis Bouyer, Liturgy and architecture, University of Notre Dame, Indiana, 1967

Бошковић, Чанак-Медић 1983 - Ђурђе Бошковић, Милка Чанак Медић, Нека питања најстаријег раздобља Милешеве / Саопштења XV, РЗЗСК 1983, стр. 7-23

Burgmann 1997 – Burgmann, Der Codex, ЗРВИ 34, стр. 91-106

Васић, Жича и Лазарица – Милоје Васић, Жича и Лазарица, Студије из српске уметности средњег века, Београд, 1928

Војводић 2011 – Драган Војводић, Жича и Пећ – Прилог разматрању сличности два програма зидног сликарства / Саопштења 43, РЗЗСК 2011, стр. 31-48

Вукашиновић 2016 – Владимир Вукашиновић, Теолошко тумачење чина освећења литургијског простора код Срба у XIII и XIV веку / Манастир Студеница 700 година Краљеве цркве, САНУ, 2016

Гардашевић 1977 – Благота Гардашевић, Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године / Свети Сава, 1977 – Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975, СА Синод СПЦ, Београд, 1977, стр. 33-78

Gerstel, Liturgical Scrolls – Sharon E. J. Gerstel, Liturgical Scrolls in the Byzantine Sanctuary, University of Maryland, 1994

Данило II – Архиепископ Данило II и његово доба, уредник Војислав Ј. Ђурић, САНУ, Београд, 1991

Дероко 1922 – Александар Дероко, Три манастира средњовековног Раса, Мисао, Београд, 1922

Дероко, Средњовековни градови – Александар Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Просвета, Београд, 1955

Ђорђевић 1986 – Иван Ђорђевић, Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству / Осам векова Студенице, Зборник радова, СА Синод СПЦ, Београд, 1986, стр. 197-200

Ђурђеви ступови и будимљанска Епархија, Зборник радова, уредник Милан Радујко, Беране-Београд, 2011

Ђурић, Ђирковић, Кораћ, Пећка патријаршија – Војислав Ј. Ђурић, Сима Ђирковић, Војислав Кораћ, Пећка патријаршија, Југословенска ревија, београд, 1990

ЖМП – Журнал Московской Патриархии

Здравковић 1980 – Иван Здравковић, Постанак и развитак наших средњовековних вароши – градова / Рашка баштина 2, ЗЗСКК, Краљево, 1980

ЗЗСКК – Завод за заштиту споменика Културе Краљево

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

Јанковић 1979 – Марија Јанковић, Епископије Српске цркве 1220. године / Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, Београд 1979, стр. 73-84

Калић 1979 – Јованка Калић, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. Године / Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, Београд 1979, стр. 27-53

Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича - Милан Кашанин, Ђурђе Бошковић, Павле Мијовић, Жича, Књижевне новине, Београд, 1969

Кораћ, Између Византије и Запада – Војислав Кораћ, Између Византије и Запада, одабране студије о архитектури, Просвета, Београд, 1987

Кораћ 1975 – Војислав Кораћ, Место Придворице у рашкој архитектури / Рашка баштина 1, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево, 1975

Кораћ 1995 – Војислав Кораћ, Свети Сава и програм рашког храма / Свети Сава, приредили Крсто Миловановић, Димитрије Калезић, Народно дело, 1995

Кораћ 1998 – Војислав Кораћ, Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака / Свети Сава у Српској историји и традицији, уредник Сима Ђирковић, САНУ, Београд, 1998, стр. 85-92

Кораћ, Студеница Хвостанска – Војислав Кораћ, Студеница Хвостанска, Филозофски факултет, Београд, 1976

Krautheimer, Early Christian - Richard Krautheimer, Early Christian and Bizantine Architecture, IV edition, Harmondsworth, 1986

Мајендорф, Византијско богословље – Џон Мајендорф, Византијско богословље, Каленић, Крагујевац, 1989

Мајендорф, Византијско наслеђе – Јован Мајендорф, Византијско наслеђе у православној Цркви, Епархија жичка, Краљево, 2006

Мајендорф, Империјално јединство – Џон Мајендорф, Империјално јединство и хришћанске деобе, Црква од 450. до 680. године, Каленић, Крагујевац, 1997

Мајендорф 1996 – Јован Мајендорф, Псеудо-Дионисије Ареопагит / Отачник 1, Врњачка Бања, 1996, стр. 76-86

Мајендорф, Христос – Јован Мајендорф, Христос у источно-хришћанској мисли, Хилндар, 1994

Манастир Жича, зборник радова, Народни музеј, ЗЗСКК, Краљево, 2000

Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, САНУ, 2016

Marinis 2015 – Vasileios Marinis, The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: a symbolic understanding of the Byzantine church building, Byzantinische Zeitschrift Bd. 108/2, 2015: I, стр. 753-770

Милешева у историји српског народа, уредник Војислав Ђурић, САНУ, Београд, 1987

Милошевић 2016 – Ненад Милошевић, Богослужбена форма у Српској Цркви у време Светог Саве / Манастир Студеница 700 година Краљева цркве, САНУ, Београд, 2016, 123-132

Нешковић, Ђурђеви Ступови – Јован Нешковић, Ђурђеви Ступови у Старом Расу, Завод за заштиту споменика културе Краљево, краљево, 1984

Осам векова Студенице, Зборник радова, СА Синод СПЦ, Београд, 1986

Острогорски, Историја Византије – Георгије Острогорски, Историја Византије, Просвета, Београд, 1993

Острогорски, Византија и Словени – Георгије Острогорски, Византија и Словени Сабрана дела IV, Просвета, Београд, 1970

Острогорски, О веровањима – Георгије Острогорски, О веровањима и схватањима Византинаца, Сабрана дела V, Просвета, Београд, 1970

Пејић, Никола дабарски – Светлана Пејић, Манастир Свети Никола дабарски, РЗЗСК, Београд, 2009

Пентковский 2001 – Пентковский А. М. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси, Москва, 2001

Пентковский 2001 А – Пентковский А. М. Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы / ЖМП 4, 2001, стр. 70-78

Пентковский 2001 Б – Пентковский А. М. Студийский устав и уставы студийской традиции / ЖМП 5, 2001, стр. 69-80

Пентковский 2002 – Пентковский А. М. Антиохийская литургическая традиция в IV-V столетиях / ЖМП 7, 2002, стр. 73-87

Пентковский 2003 – Пентковский А. М. Ктиторские типиконы и богослужебные синаксари Евергетидской группы / Богословский труды, Москва, 2003 Вып 38, стр. 321-355

Пентковский 2004 – Пентковский А. М. Иерусалимский устав и его славянские переводы в XIV столетии / Преводите през XIV столетие на Балканите, София 2004, стр. 153-171

Пентковский 2008 – Пентковский А. М. Византийский храм и его символическая интерпретация в I тысячелетии / ЖМП 12, 2008, стр. 58-63

Пентковский 2016 – Пентковский А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков / Slavene, International Journal of Slavic Studies, Vol 5, No 2, 2016, стр. 54-120

Петковић 1987 / Милешева у историји српског народа, уредник Војислав Ђурић, САНУ, Београд, 1987, стр. 1-8

Поповић, Студеница - Марко Поповић, Манастир Студеница – археолошка открића, РЗЗСК, Београд, 2015

Пупин, Са пашњака – Михаило Пупин, Са пашњака до научењака, Нолит, Београд, 1989

Радојичић 1936 – Ђорђе Сп. Радојичић, Зашто је Студеница посвећена св. Богородици Благодетелници (Евергетиди), Богословље XI (1936) 294–300, 405–411

Радојичић, Милешева – Светозар Радојичић, Милешева, СКЗ, Просвета, Београд, 1963

Радујко 2003 – Милан Радујко, Камено сапрестоље и фриз фреско икона у олтару жичке цркве Вазнесења Христовог / Зограф, Часопис за средњовековну уметност, 29, Београд, 2002-2003, стр. 93-118

Радујко 2011 – Милан Радујко, Катедрална намена и ентеријер Ђурђевих ступова: доње место и сапрестоље / Ђурђеви ступови и будимљанска Епархија, Зборник радова, уредник Милан Радујко, Беране – Београд, 2011, стр. 125-154

Ракићевић 2016 – Тихон Ракићевић, Богословске идеје у олтарским преградама у периоду од Немање до Милутинове студеничке цркве / Манастир Студеница 700 година Краљева цркве, САНУ, Београд, 2016, 185-192

Ракићевић, Икона – Тихон Ракићевић, Икона у Литургији: смисао и улога, Студеница, ЗЗСКК, Институт за теолошка истраживања при Богословском факултету, Београд, 2010

Ракићевић 2016 А – Тихон Ракићевић, Неки теолошки разлози за постојање двери и завесе на темплу / РЗЗСК Саопштења бр. XLVIII 2016, стр. 249-260

Ракићевић, Олтарска преграда – Тихон Ракићевић, Олтарска преграда - Иконостас од IV до средине XVII века: форма, функција и значење, / необјављена докторска дисертација

Ранковић 2005 – Зоран Ранковић, Структура Братковог минеја / Археографски прилози 2004-2005, бр. 26-27, стр. 109-122

Рашка баштина 1, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево, 1975

Рашка баштина 2, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево, 1980

РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе

Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, САНУ, Београд 1979

Савић 2016 - Виктор Савић, Српска редакција црквенословенског језика: од Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског / Slavene, International Journal of Slavic Studies, Vol 5, No 2, 2016, стр. 231-339

Савић 2016 А – Виктор Савић, Српски превод „Евергетидског синаксара“ у два синајска рукописа / ЗРВИ LIII 2016, стр. 209-235

САНУ – Српска академија наука и уметности

Свети Сава у Српској историји и традицији, уредник Сима Ћирковић, САНУ, Београд, 1998

Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975, СА Синод СПЦ, Београд, 1977

Свети Сава, приредили Крсто Миловановић, Димитрије Калезић, Народно дело, Београд, 1995

Сидерис 2008 - Сидерис, Теолошки аргументи иконобораца у време иконоборачког спора / Отачник II 1-3, Београд 2008, 124-138

Симић 1977 – Прибислав Симић, Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви / Свети Сава, 1977 – Свети Сава, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975, СА Синод СПЦ, Београд, 1977, стр. 181-206

Скабаланович, Тумачење типика – Михаил Скабаланович, Тумачење типика, Епархија далматинска, Шибеник, 2014

Скретас, Простор и време - Архимандрит Никодим Скретас, Простор и време у литургијском богословљу Симеона Солунског: реализам и символ, Каленић, Крагујевац, 2017

Соловјев 1936 – Александар Соловјев, Срби и византијско право у Скопљу почетком XIII века, Гласник СНД, 1936

Стричевић 1959 – Ђорђе Стричевић, Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама / Старица 9-10, 1958-1959, стр. 59-66

Суботин-Голубовић 1991 – Татјана Суботин-Голубовић, Минеји у Даниловом времену / Данило II – Архиепископ Данило II и његово доба, уредник Војислав Ј. Ђурић, САНУ, Београд, 1991, стр. 253-260

Суботин-Голубовић 2009 - Татјана Суботин Голубовић, Шта је све нестало из српских минеја XIII века? / ЗРВИ XLVI, Београд, 2009, стр. 381-394

Taft, The Great Entrance – Robert F. Taft, The Great Entrance, Pont. Institutum studiorum orientalium, Roma, 1975

Тодић 1982 – Бранислав Тодић, Најстарије зидно сликарство у Светим Апостолима у пећи, Зборник за ликовне уметности 18, Матица српска, Нови Сад 1982, стр. 19-40

Ћирковић, Жича – Сима Ћирковић, Жича као архијерејско седиште / Манастир Жича, зборник радова, Народни музеј, ЗССКК, Краљево, 2000, стр. 11-16

Ђоровић-Љубинковић, Средњовековни дуборез – Мирјана Ђоровић-Љубинковић, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, Археолошки институт, Београд, 1965

Успенски, Теологија иконе – Леонид Успенски, Теологија иконе, Хиландар, 2000

Флоровски 1995 – Георгије Флоровски, Ориген, Јевсевије и иконоборачки спор / Хришћанство и култура, Београд, 1995, 84-106

Constas 2006 – Nicholas P. Constas, Symeon of Thessaloniki and the Theology of the Icon Screen, Thresholds of the sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, ed S. Gerstel, Dumbarton Oaks, 2006

Чанак-Медић, Ариље – Милка Чанак-Медић, Свети Ахилије у Ариљу, Историја, архитектура и просторни склоп манастира, РЗЗСК, Београд, 2002

Чанак-Медић, Архитектура II – Милка Чанак-Медић, Архитектура Немањиног доба II, РЗЗСК, Београд, 1989

Чанак-Медић, Архитектура XIII века II – Милка Чанак-Медић, Архитектура прве половине XIII века II, РЗЗСК, Београд, 1995

Чанак-Медић, Бошковић, Архитектура I – Милка Чанак-Медић, Ђурђе Бошковић, Архитектура Немањиног доба I, РЗЗСК, Београд, 1986

Чанак-Медић, Кандић, Архитектура I – Милка Чанак-Медић, Оливера Кандић, Архитектура прве половине XIII века I, РЗЗСК, Београд, 1995

Чанак-Медић 2011 – Милка Чанак-Медић, Нова сазнања о најстаријем раздобљу Ђурђевић ступова у Будимљи / Ђурђеви ступови и будимљанска Епархија, Зборник радова, уредник Милан Радујко, Беране – Београд, 2011, стр. 109-124

Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Жича – Милка Чанак-Медић, Даница Поповић, Драган Војводић, Манастир Жича, РЗЗСК, Београд, 2014

Чанак-Медић, Тодић, Пећка Патријаршија – Милка Чанак-Медић, Бранислав Тодић, Манастир Пећка Патријаршија, Платонеум, Беседа, Нови Сад, 2014

Шупут 1998 – Марица Шупут, О простору и о његовој функцији у црквеној архитектури из времена Светог Саве / Свети Сава у Српској историји и традицији, уредник Сима Ћирковић, САНУ, Београд, 1998